

*Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Mikrobiyoloji Alanındaki Modernleşme Çabaları ve Fransız Etkisi **

İsmail AYHAN

Arş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır

E-Mail: ayhanismail01adana@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5339-0810

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 09.03.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 03.09.2023

ÖZ

AYHAN, İsmail, **Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Mikrobiyoloji Alanındaki Modernleşme Çabaları ve Fransız Etkisi**, CTAD, Yıl 19, Sayı 38 (Özel Sayı 2023), s. 925-958.

Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Dönemleri'nde sağlık alanında geniş kapsamlı modernleşme çabaları göstermiştir. Devlet, Avrupa'dan birçok uzman getirtmiş, yabancı bilim insanlarının eserlerini tercüme ettirmiş ve birçok modern sağlık kurumları açmıştır. Tüm bunlar nitelikli insanlar sayesinde mümkün olduğundan Avrupa'daki üniversitelere ve sağlık enstitülerine çok sayıda öğrenci de gönderilmiştir. Devletin bu yöntemle hedeflediği, özellikle toplum sağlığını ilgilendiren yeni gelişmeleri yakından takip etmek ve de modern teknik ve bilginin ülkeye transferini sağlamaktır. Mikrobiyolojideki son gelişmelerin yurda transfer edilmesi amacıyla özellikle II. Abdülhamit tarafından Fransa'daki Pasteur Enstitüsü ile yakından ilişkiler kurulmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde de bu çalışmalar hız kesmemiş ve Fransa ile ilişkiler devam

* Çalışma, 13-15 Ekim 2022 tarihleri arasında Diyarbakır Dicle Üniversitesinde düzenlenen *Uluslararası Tarihsel, Yasal, Etik ve Medya Boyutlarıyla Salgın Hastalıklar Kongresi* adlı kongrede tebliğ olarak sunulmuştur.

etmiştir. Osmanlı ile Fransa arasında kurulan sağlık ilişkileri, Osmanlı'da ilk defa modern mikrobiyoloji laboratuvarlarının kurulmasına, önemli yabancı eserlerin tercüme edilmesine ve modern anlayışta birçok öğrenci yetiştirilmesine katkı sağlamıştır. Bu öğrenciler, salgın hastalıklar üzerinde önemli çalışmalar yaparak Osmanlı ve Türk sağlık sistemine hizmet etmişlerdir. Bu çalışmada, mikrobiyoloji alanındaki modernleşme çabaları ve bu alanda öne çıkan isimlerin kimler olduğu eldeki bilgi ve belgeler doğrultusunda ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Pasteur Enstitüsü, Mikrobiyoloji, Türk tıp tarihi, Fransız tıpçı uzmanlar.

ABSTRACT

AYHAN, İsmail, **Modernisation Efforts in the Field of Microbiology in the Late Periods of the Ottoman Empire and the French Influence**, CTAD, Year 19, Issue 38 (Special Issue 2023), pp. 925-958.

The Ottoman Empire made extensive modernisation efforts in the field of health during the periods of Abdülhamid II and Constitutional Monarchy II. The government recruited numerous experts from Europe, translated writings of foreign scientists, and established several contemporary healthcare facilities. Since all of this has been possible thanks to qualified people, many of the students have also been sent to universities and health care institutes in Europe. The government's aim was to closely monitor new developments, particularly in the field of public health, and to facilitate the transfer of modern techniques and knowledge to the country. In particular, during the era of Abdulhamid II, strong ties were forged with France's Pasteur Institute, aiming to bring the latest advancements in microbiology to the country. Throughout the Second Constitutional Monarchy Period, these research efforts persisted, and the connections with France remained steadfast. The health collaborations between the Ottoman Empire and France played a pivotal role in inaugurating modern microbiology laboratories within the Ottoman Empire. This initiative facilitated the translation of significant foreign publications and the education of numerous students in the modern scientific framework. These students made significant contributions to the Ottoman and Turkish health system through their crucial research on epidemic diseases. This study illuminates the efforts towards modernizing the field of microbiology and highlights prominent figures in this domain based on the available information and documents.

Keywords: Second Constitutional Monarchy, Pasteur Institute, Microbiology, History of Medicine in Turkey, French medical experts.

Giriş

Türkler, kurdukları sağlık sistemiyle ve yetiştirdikleri doktorlarla dünya tıbbına önemli katkılar sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının küçülmeye başladığı, askerî, siyasî ve ekonomik anlamda sıkıntıların hızla arttığı 18. yüzyılda dahi devlet, özellikle salgın hastalıklar konusunda Batı ile yakından ilişkiler kurarak birçok Batılı bilim insanını yurda getirmiştir. Yabancı sağlık uzmanlarının istihdamı ile birlikte nitelikli doktor ihtiyacının da had safhada olması, zamanla Avrupa'nın çeşitli üniversitelerine ve kurumlarına eğitim amacıyla Osmanlı talebelerinin gönderilmesini gerekli kılmıştır. Bu öğrenciler aldıkları modern eğitimle birlikte yabancı eserleri çevirerek Osmanlı-Türk bilim dünyasına kazandırmışlardır. Öğrencilerin gönderildiği kurumlardan birisi de kuduz aşısını bularak mikrobiyoloji ve aşılama noktasında dünyada çığır açan kimyager Louis Pasteur'un kendi adını taşıyan Pasteur Enstitüsüdür.

Bu çalışmada, II. Abdülhamit Dönemi'nde başlatılan ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam eden mikrobiyoloji alanındaki modernleşme çabaları ele alınmıştır. Ayrıca Fransa'daki Pasteur Enstitüsü Osmanlı ve Fransız ilişkilerinin merkezinde yer almasından dolayı buradan Osmanlı'ya gönderilen uzmanların ve burada yetişen kişilerin Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde salgın hastalıkların azaltılması noktasında gösterdikleri gayretler ve modern sağlık sisteminin kurumsallaşmasında bu kişilerin ne gibi katkı sağladıkları ele alınmıştır. II. Abdülhamit Dönemi, modern mikrobiyoloji çalışmalarının başlangıcı sayıldığından bu dönem, geniş boyutuyla ele alınmıştır. Çalışmamızın ilk bölümünde, Louis Pasteur'un hayatı ve çalışmalarına değinildikten sonra II. Abdülhamit Dönemi'nde Louis Pasteur ile kurulan yakın ilişkiler ve bu ilişkinin bakteriyoloji üzerindeki diplomatik etkileri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise II. Meşrutiyet Dönemi'nde Pasteur Enstitüsüne gönderilen öğrencilerin ve Osmanlı'ya gönderilen uzmanların kimler olduğu üzerinde durulmuş ve bunlar arasında salgın hastalıklar konusunda çalışmaları ile öne çıkan kişiler ele alınmıştır. Bu dönemde yetişen öğrenciler, Cumhuriyet'in ilanı ile değişen Türk devlet sistemine kolayca uyum sağlamışlar, modern kurumların açılmasına ve öğrencilerin yetiştirilmesine devam etmişlerdir. Osmanlı doktorlarının bakteriyoloji alanında ortaya koydukları kurumsallaşma çabaları ve bilimsel bulgular, Osmanlı'nın büyük devletlere bilimsel bağımlılığını azalttığı gibi ilerleyen süreçte ise Türkiye Cumhuriyeti'nin bu alanda çağdaş devletler düzeyinde olmasına yardımcı olmuştur.

Diplomasi ve Bilimsel İlişkiler: II. Abdülhamit ve Pasteur Enstitüsü

Aşılanmanın olmadığı yüzyıllar öncesinde salgın hastalıklar, dünyanın her yerinde milyonlarca insanın ölümüne neden olduğu gibi ziraî ve hayvansal üretime olumsuz etkileriyle de yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Modern çağa geçilmesiyle birlikte aşılanmanın gelişmesi ve immünoloji dalında önemli bilim

insanlarının yetişmesi, salgınların dünya genelinde son bulmasında etkili olmuştur. Bu insanlardan birisi de Fransız Kimyager Louis Pasteur'dür. Birçok ülkede adına enstitüler kurulan Pasteur'un eğitim hayatı ve çalışmaları hakkında önemli eserleri kaleme alan Dr. Vallery Radot'un¹ yazdığı "Pasteur'un Hayatı" adlı eser, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Kurulu onayıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır.² Bu eserden yola çıkılarak kısaca bilgi vermekte fayda vardır. 27 Aralık 1822'de Fransa'da doğan³ Pasteur, Arbois Collège'deki temel eğitiminin ardından Besançon'da bulunan Collège Royal'de eğitimine devam etmiş ve babasının öğretmen olması yönündeki telkinleri üzerine 1838 yılında Paris'teki Ecole Normale Supérieure (Yüksek Öğretmen Okulu)'e geçmiştir.⁴ Pasteur, buradaki eğitimi esnasında matematik ve fizik derslerine yoğun bir ilgi duymuş bir yandan da Paris Üniversitesinin dünyaca meşhur kimyageri Jean Baptiste André Dumas'ın kimya derslerini de izlemiştir. Dumas'ın kimya derslerini çok iyi anlatması, derslerinin 600-700 kişi tarafından izlenmesi Pasteur'un kimya alanına yönelmesinde dönüm noktası olmuştur.⁵

Pasteur, Paris'teki eğitimi esnasında çokça vakit geçirdiği okulun kütüphanesinde karşısına çıkan bir kimya dergisinde yer alan "*asit tartrik ile asit paratartrik arasındaki fark nedir?*" sorusuna yaklaşık yüz yıldır kimyacılar tarafından cevap verilemediğini öğrenmesi Pasteur'un dikkatini çekmiştir. Bu soru, onun 19. yüzyılın en önemli kimyagerlerinden biri olmasının önünü açacaktır. Pasteur'un bu sorunun cevabına yönelik çalışmaları önemli bir keşifle

---

¹ Dr. Vallery Radot, Pasteur'un torunudur. Aynı zamanda onun özel doktoru ve biyografisini yazan kişidir. Fakat Dr. Galip Ata'nın hazırladığı eserde Radot'un Pasteur'un damadı olduğuna dair yanlış bilgi verilmektedir. Dr. Vallery Radot, 1912'de Balkan Savaşlarının yaşandığı süreçte Pasteur Enstitüsü tarafından Osmanlı'ya gönderilerek Bakteriyojijane Müdürü Dr. Paul-Louis Simond'a asistanlık yapmıştır. Radot, Türk halkını Fransa'ya tanıtmaya ve Fransız kamuoyunda Türklere bu zor günlerinde yardımcı olmanın bir insanlık görevi olduğunu aktarmaya çalışmıştır. Radot hakkında Bk. Galip Ata, *Pasteur*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 2. Ayrıca Bk. Şeref Etker, "Paul-Louis Simond ve Bakteriyojijane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 10, Sayı 2, 2009, s. 16. s. 17-22. Ayrıca bk. "Pasteur Vallery-Radot", *WNYC İnternet Sitesi*, <https://www.wnyc.org/people/pasteur-vallery-radot/>. (Erişim Tarihi: 25 Mart 2023).

² Galip Ata, *age.*, Bu kitap Talim ve Terbiye Heyetinin onayıyla çevrilmiştir. Büyük Adamlar Serisinin 3 numaralı kitabıdır.

³ Louis Pasteur, 27 Aralık 1822'de Fransa'nın Dole şehrinde doğmuştur. Fakat babasının mesleği nedeniyle küçük yaşta ailesiyle Arbois şehrine taşınmışlardır. Ata, *age.*, s. 1.

⁴ *age.*, s. 7; Ayrıca bk. "Our History", *Institut Pasteur İnternet Sitesi*, <https://www.pasteur.fr/en/institut-pasteur/history>. (Erişim Tarihi: 28 Mart 2023).

⁵ Ata, *age.*, s. 14.

sonuçlanmıştır.⁶ Tartarik asit kristallerini mikroskopla inceleyerek iki farklı kristal yapısı olduğunu keşfetmesi onun Paris'teki akademi çevrelerinde tanınmasını sağlamıştır. Kendisinin üniversitede kalmasını isteyen hocası Antoine Jérôme Balard'ın ve Fransa'nın önemli kimyagerlerinden Jean Baptiste Biot'un tüm çabalarına rağmen Pasteur, Yüksek Öğretmen Okulu mezunu olduğu için lise öğretmeni olarak göreve başlamıştır. Yaklaşık 1 yıl süren öğretmenliği Yüksek Akademi Üyesi Baron Thenard'ın girişimleri ile son bulmuş ve Pasteur, 1849 senesinden 1854 senesine kadar görevde kalacağı Strasbourg Üniversitesine Kimya Profesör Vekili olarak atanmıştır.⁷ 1852'de profesör unvanını aldıktan sonra akademik faaliyetlerini hızlandıran Pasteur, Fransa'nın çeşitli gıda fabrikalarında üretimi aksatan sorunlara ve zirai hastalıkların çaresine yönelik araştırmalarda bulunmuştur. Özellikle gözle görülmeyen cisimlerin (mikrop)⁸ tarım ürünlerine verdiği zararı ortaya koyarak faydalı ilaçların üretilmesine yönelik çalışmaları büyük ilgi görmüştür. 1877 yılında özellikle koyun ve sığırlarda baş gösteren şarbon hastalığı Fransız ekonomisini ciddi oranda olumsuz etkilemiş ve bu hastalığın çaresi için Pasteur'a başvurulmuştur.⁹ Kendisi 4 yıllık bir çalışma sonucunda bu soruna çare bulmuş ve birçok ülke tedavi için Pasteur'den yardım talebinde bulunmuştur.

Mikropolar üzerinde gerçekleştirdiği başarılı çalışmalar onu Avrupa'da çok yaygın olan ve büyük oranda ölümlere sebebiyet veren kuduz hastalığının çaresini bulmaya itmiştir. Yoğun çalışmalar sonucunda Pasteur, yaptığı deneylerde köpeklere kuduza karşı bağışıklık sağlayan aşığı bulabilmiş ve bu başarı Fransa'daki Bilimler Akademisi tarafından da onaylanmıştır. 1885'te,

⁶ Pasteur, tartarik asit kristallerini mikroskopla inceleyerek iki farklı kristal yapısı olduğunu gözlemlemiştir. Pasteur laboratuvarında yapay olarak sentezlenen tartarik asidin optik olarak aktif olmamasının nedeninin, iki farklı türdeki tartarik asit kristallerinin polarize ışığın yayılma düzlemini birbirinin tersi yönde çevirmesi ve birbirini nötrlemesi olduğunu fark etmiştir. Bir gruptaki tartarik asit kristallerinin polarize ışığın yayılma düzlemini, tıpkı üzümlerden elde edilen tartarik asit gibi, belirli bir yönde çevirdiğini keşfetmiştir. Tartarik asit birçok meyve ve bitkide bulunmakta ve günümüz gıda sanayisinde aroma verici olarak da kullanılmaktadır. Osman Baran Kaplan, "Organik Kimyanın Kısa Tarihi", *Tübitak Bilim Genç*, 17 Ekim 2019, <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/organik-kimyanin-kisa-tarihi>. (Erişim Tarihi: 28 Mart 2023).

⁷ Ata, *age.*, s. 26.

⁸ "Mikrop" kelimesi o dönemlerde kullanılmamaktadır. Pasteur'un gözle görülmeyen cisimlerin tespitine yönelik çalışmaları, modern tıp, cerrahi, anesteziyoloji ve enfeksiyon biliminin öncülerinden biri olarak gösterilen Charles Sédillot tarafından da destek görmüştür. Gözle görülmeyen bu cisimler 1878 yılında Sédillot tarafından "microbe" olarak adlandırılarak ilk defa dünya literatürüne kazandırılmıştır; bk. Franck Billmann, "Tıp ve cerrahide öncü: Charles Sédillot (1804-1883)", *Uluslararası Cerrahi Dergisi*, Sayı 10, 2012), s. 545.

⁹ Ata, *age.*, s. 57.

kuduz bir köpek tarafından ısırılmış 9 yaşındaki bir çocuğun üzerinde denenen aşılama sonucunda çocuk hayatta kalmıştır.¹⁰ Elde edilen bu başarı tüm dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Buna müteakip Pasteur Enstitüsü, Louis Pasteur'un uluslararası fonlara yönelik başvurularının ardından 14 Kasım 1888'de açılabilmiştir.¹¹ İnsan üzerinde denenmesinden ötürü büyük tartışmalara da sebebiyet veren bu başarı, yeniliklere açık birçok devlet adamı tarafından desteklenmiş, toplum sağlığı için büyük tehlike arz eden bu salgından kurtulmak için evrensel hareket edilmesi gerektiği düşünülerek birçok devlet adamı Pasteur'e maddi destek vererek kendi isimlerinin bu Enstitünün kuruluşunda yer almasını istemiş ve aşının kendi ülkelerinde de üretilmesi için Pasteur'den yardım talebinde bulunmuşlardır.

Pasteur'un çalışmalarını yakından takip ederek onunla iletişim kuran devlet adamlarından birisi de dönemin Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'dir. Pasteur'un kuduz aşısını bulması üzerine Osmanlı, bu gelişmeyi hızlı bir şekilde yerinde tetkik etmek ve yurda transfer etmek amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından Zoeros Paşa ile onun refakatinde İlmî Hayvanat muallimi Kaymakam Dr. Hüseyin Remzi ve Baytar Hüseyin Hüsnü beyleri göndermiştir.¹² Bu kişilerden Zoeros Paşa'ya, Pasteur'a verilmek üzere sadece ilmiye ve askerî sınıflarına mensup üstün başarı sergileyen kişilere verilen birinci dereceden bir Mecidi nişânı ve kurulacak olan enstitüye de bağışlanmak üzere 10.000 Frank verilmiştir. II. Abdülhamit'in Pasteur'e önceden hangi devletlerin nişân verip vermediğine yönelik araştırma yaptırdığı da bilinmektedir.¹³ Bu

¹⁰ Joseph Meister adındaki bu çocuk, bir kimyager tarafından tedavi edilerek ilk defa kuduz aşısı yapılan insan olarak tıp ve bilim tarihine geçmiştir.

¹¹ "Our History", *Institut Pasteur Internet Sitesi*, <https://www.pasteur.fr/en/institut-pasteur/history>. (Erişim Tarihi: 28 Mart 2023). Dünyada Pasteur Enstitüsünü ilk açan ülkenin Fransa'dan önce Brezilya olduğu iddia edilmektedir. Brezilya'nın ikinci ve son imparatoru II. Dom Petro, Pasteur'un çalışmalarını yakından takip etmiş ve onunla mektuplaşarak çalışmaları hakkında bilgi almıştır. Kurulan bu yakın ilişki neticesinde 25 Şubat 1888'de ilk Pasteur Enstitüsü Rio de Janeiro'da, Fransız Enstitüsünden dokuz ay önce açıldığı belirtilmektedir. Mota Gomes, "Kuduz Aşısının Geliştirilmesinde Louis Pasteur ve II. Dom Pedro", *Koruyucu Hekimlik ve Hijyen Dergisi*, Sayı 62, 2021, s. 231-236.

¹² T.C. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)* İdare Dahiliye (İ. DH.) 989. 78144., İ.DH. 991. 078260. 1. 1, İ.DH. 989.78144. 1.1, HR. TH. 67. 63. 1. 1. Elhaç Rıza Tahsin (Gençer) gönderilen bu üç kişiden Hüseyin Hüsnü Bey'in ismini Baytar Mektebi muallimlerinden Miralay Galip olarak da belirtmektedir; bk. Elhaç Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, C.I, Ed.: Aykut Kazancıgil, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991, s. 49. E. Rıza Tahsin'in "Aleksan Çaliki Zoeros" olarak belirttiği ismi Ekrem Kadri Unat "Aleksandr Zoeros" olarak belirtmiştir; bk. Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 5.

¹³ BOA. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* (Y. MTV.) 20. 20. 1. 1.

hediyelerin gönderilmesi, Fransa ve dünya nezdinde Osmanlı'nın modern sağlık hizmetlerine verdiği önemi gösterdiği gibi ilerleyen süreçte Pasteur'un öğrencilerinin Osmanlı'da görevler alarak önemli sağlık hizmetlerinde bulunmalarına ve Osmanlı talebelerinin Pasteur Enstitüsünde eğitim almalarına imkân sağlayacaktır.

Zoeros Paşa (1842-1917)

II. Abdülhamit'in 1886'da Paris'e gönderdiği kişilerin biyografilerine ve yurt dışına çıkmadan önceki çalışmalarına kısaca değinmek, Paris ziyaretinin ne denli başarılı sonuçlar doğurduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Ekrem Kadri Unat, Zoeros Paşa'nın (1842-1917) Beyrut'ta doğduğunu Arapçayı annesinden Rumca'yı da babasından öğrendiğini belirtmektedir. Tıp eğitimine İtalya'nın Pisa şehrinde başlamış, Paris'te devam etmiş ve eğitimini İstanbul'da tamamlamış olan Zoeros Paşa daha sonra Mekteb-i Tıbbiye'de Tarih-i Umumî ve Felsefe dersleri vermiştir. Karadağ Savaşı'nda gösterdiği gayretler neticesinde kendisine miralay rütbesi verilmiştir. Zoeros Paşa Rum Syllogue Cemiyetinin kurucularındandır.¹⁴ Kendisinin uluslararası alanda bilinen bir doktor olmasını, Roma ve Paris tıp Cemiyetleri ile Londra Sağlık Enstitüsünün fahri üyeliklerine seçilmesiyle anlıyoruz.¹⁵ Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye'de, kendisinin devlet hizmetine binbaşı rütbesiyle Serîriyyat-ı Dâhiliye (İç Hastalıkları Kliniği) Muallim Muavinliği ile başladığı daha sonra Mabeyn-i Hümayun Etibba ve Yaveran-ı Hazreti Padişahı (padişahın özel doktoru) görevine kadar yükseldiği belirtilmektedir. Yaklaşık 33 yıl süren devlet görevi esnasında salgın hastalıklara yönelik önemli çalışmalar gerçekleştiren Zoeros Paşa, Viyana, Kopenhag,

---

¹⁴ "İstanbul Helen Edebiyat Cemiyeti" olarak da bilinen Rum Syllogue Cemiyeti, 1861'de Rumlar arasında eğitimi yaygınlaştırmak ve kendi kimliklerini korumak amacıyla Beyoğlu'nda kurulmuştur. Cemiyetin gizli faaliyetlerinin olmadığı, Yunan dilinin korunması ve yaygınlaşmasına yönelik kütüphaneler açtığı, bilimsel konferanslar düzenlediği, kitaplar yayımladığı ve çeşitli okullara maddî yardımlarda bulunarak açıktan sosyal ve kültürel çalışmalar yapan bir cemiyet olduğu belirtilmektedir. Zoeros Paşa'nın şahsi kütüphanesinde yer alan 5000 eseri bu cemiyetin kütüphanesine bağışladığı belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması, birçok azınlık cemiyetlerinin zararlı faaliyetlere başlamasına sebep olmuştur. Syllogos Cemiyeti, 1918'de Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos'u "ebedi başkan" seçmesiyle Megali İdea doğrultusunda siyasi ve milliyetçi net bir tavır sergilemesi, Ankara'daki Millî Hükümetin dikkatinden kaçmadığı, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından 6 Ekim 1923'te İtilaf devletlerinin İstanbul'dan ayrılıp yönetimin Ankara'ya geçmesiyle Syllogos Cemiyeti'nin kapatıldığı belirtilmektedir; bk. Elçin Macar, "İstanbul'dan Ankara'ya: İstanbul Helen Edebiyat Cemiyeti (Syllogos) Kütüphanesi'nin İzinde", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Yıl 12, Sayı 23, Bahar 2013, s. 139-149.

¹⁵ Unat, *age.*, s. 30-31.

Lahey, Madrid, Londra ve Budapeşte şehirlerinde düzenlenen tıp kongrelerinde Osmanlı'yı temsil etmiştir.¹⁶

Hüseyin Remzi Bey (1839-1896)

Dr. Hüseyin Remzi Bey, 27 Mart 1839'da İstanbul'da doğmuştur. 1854'te Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyenin idadî kısmında başladığı tıp eğitimine 1857'de açılan mümtaz sınıfına seçilerek devam etmiştir. Bu sınıf, tıp dilinin Türkçeleşmesinde önemli çalışmalar yürütecek olan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin temeli sayılmaktadır. Remzi Bey, 1865'te Mekteb-i Tıbbiyeden mezun olduktan sonra Üçüncü Ordunun emrine verilerek Manastır'da devlet görevine başlamıştır. 1873'e gelindiğinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Tıp Müfredatı ve Mevalid-i Selâse (bitki, hayvan ve maden) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyede de Menafî-ül-aza (fizyoloji) derslerine girmiştir.¹⁷ Kendisine 93 Harbi'ndeki başarılarından dolayı Kaymakam (Yarbay) rütbesi verilmiştir. Daha sonra birçok sağlık kurumlarında İlm-i Hayvanat derslerini vermiş ve çiftliklerde bunun tatbiki ile de uğraşmıştır.¹⁸

Hüseyin Hüsnü Bey (?-1904)

İstanbul sıhhiye müfettişlerinden Baytar Dr. Hüseyin Hüsnü Bey, Edirneli olup 1870 yılında Mekteb-i Harbiye'den mezun olmuştur. Daha sonra mezun olduğu bu okulda Hıfzıssıhha-i Umumî, Emraz-ı Kilab (kuduz hastalığı), Usul-ı Teksir-i Hayvanat ve Kasaplık gibi çeşitli dersler okutmuştur.¹⁹ Kendisi Paris'te Alfort Baytar Mektebinde uzman kişilerden dersler almıştır.²⁰

Dönemin bu üç önemli isminin Paris'te yaşadıkları süreci Zoeros Paşa'nın, Paris'ten döndükten sonra 29 Aralık 1886'da yazdığı 4 sayfalık raporda daha iyi anlayabiliriz. Zoeros Paşa, raporda padişahın isteği üzerine dâülkelb telkihi (kuduz hastalığı aşısı)'ni görmek ve öğrenmek, Pasteur'e padişahın gönderdiği nişân ve hediyeleri takdim etmek amacıyla iki arkadaşı ile beraber Haziran'ın 10'una doğru Paris'e ulaştığını belirtmektedir. Pasteur ile önceden tanıştığını belirten Zoeros Paşa,²¹ takdim edilen hediyelerin Paris çevrelerince çok olumlu

---

¹⁶ Tahsin, *age.*, s.104.

¹⁷ Unat, *age.*, s.17-24.

¹⁸ "Hüseyin Remzi", *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, Cilt 2, İstanbul, 2008, s. 645.

¹⁹ Unat, *age.*, s. 77.

²⁰ Ekrem Kadri Unat, *Türk Mikrobiyoloji Tarihinde Önemli Bir Yıl: 1886*, Tıp Tarihi Araştırmaları 3, İstanbul, 1989, s. 35.

²¹ Zoeros Paşa'nın yurt içindeki farklı milliyete mensup ve yurt dışındaki bazı önemli doktorlarla irtibatının olduğu, etkili ve politik ilişkileri olan ilginç bir kişilik olduğu Mir'at-ı Mekteb-i

karşılandığını, gönderilen bu üç kişi ile padişahın bilimsel gelişmelere ve Osmanlı'nın Avrupalı devletler gibi modern eğitime ne kadar önem verdiğini gösterdiğini dile getirmiştir. Vakit kaybetmeden Dr. Kaymakam Hüseyin Remzi Bey ile Pasteur'un yanında çalışmalara başlanmış, aşılama yöntemlerindeki son gelişmeler incelenmiş ve bu sayede başka bilgilerin de öğrenilmesi gerektiği fark edilmiştir. Bakteriyoloji alanındaki son gelişmeler, geleneksel tıp ve tedavi yöntemlerinin bulaşıcı hastalıkların engellemesinde çare olmayacağını dile getiren Zoeros Paşa, Paris ziyaretinin okulların tatil olduğu döneme denk gelmesine rağmen önceden tanıdığı kişiler sayesinde Pasteur Enstitüsünde çalışma imkânı bulabilmiştir. Hüseyin Remzi Bey'in ise İlmi Hayvanat (zooloji) dersi için laboratuvarlarda çalıştığı hatta ücreti karşılığında özel dersler aldığı belirtilmektedir. Hüseyin Remzi Bey burada iken merkezi Paris'te bulunan Société Asiatique (Maarif-i Kadime-i Şarkiyeye Cemiyeti İlmiyesi) üye seçilmiştir.²² Hüseyin Hüsnü Bey'in yine Zoeros Paşa'nın tanıdıkları vasıtasıyla Baytar Mektebinde uzman hocalardan dersler aldığı belirtilmiştir. Zoeros Paşa buradaki Baytar Mektebinden şarbon hastalığı ile ilgili kendisinin de teferruatlı bilgiler edindiğini, bu hastalığın yayılmasını engellemek adına Pasteur'un kullandığı yöntemi öğrenmenin toplum sağlığı açısından ve Osmanlı gibi ziraat ve hayvancılıkla uğraşan bir devlete ekonomik açıdan da büyük faydalar sağlayacağını dile getirmiştir. Zoeros Paşa, bunlardan başka atlarda görülen salgın hastalıklar, ilel-i rievîye ve kalbiye (kalp ve akciğer hastalıkları), ilel-i sâriye ve müntene (bulaşıcı ve intani hastalıklar), sıhhati umumîye, tanzifat-ı belde (şehirlerin temizliği), yiyecek ve içeceklerin tağşış ve tahlitlerine (aynıştırma-ilaçlama) ve suçuların bulunması gibi farklı alanlarda da çeşitli incelemeler yapmıştır. Zoeros Paşa raporunda Paris'te iken İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiyede bir laboratuvarın açılmasına ve burada kullanılacak aletler için ödenek gönderilmesi gerektiğine dair Serasker Paşa hazretlerine bir mektup yazdığını belirtmiştir. Bunun üzerine kendisine gönderilen 1500 Frank ile gerekli malzemeleri aldığını fakat bu paranın yetmediğini belirtmiştir. Avrupaî tarzda bir laboratuvar kurmak için 2500 Frank'a daha ihtiyaç duyulduğunu ancak o zaman modern bir eğitim verilebileceğini de belirtmiştir.²³

Tıbbiye'nin 62. dipnotunda da belirtilmektedir. Bu özelliği, onun Paris'e gönderilen heyetin başında olmasını daha anlaşılır kılmaktadır; bk. Tahsin, *age.*, s. 49.

²² "Asya Topluluğu" olarak adlandırılan bu kurum, Asya ülkelerinin sahip olduğu kültürel ve bilimsel birikimi akademik metotlarla öğrenmek amacıyla kurulmuştur. Asya kökenli önemli bilim insanlarının da üye seçildiği bu topluluk bilimsel oryantalizmin de temsilcisi olarak görülmektedir. Hüseyin Remzi Bey'in bu kurumun üyeliğine seçilen ilk Türk bilim insanı olduğunu düşünmekteyiz; bk. "La fondation de la Société Asiatique", *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Institut de France*, <https://www.aibl.fr/societe-asiatique/histoire/la-fondation-de-la-societe/>. (Erişim Tarihi: 16 Nisan 2023). Ayrıca bk. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 20.

²³ BOA. Y. MTV. 25.1. 1. 2.

Paris'te yaklaşık altı ay süren eğitim ve inceleme sürecinden sonra yurda dönen heyet, ara vermeden çalışmalara başlamış ve 1887 yılında İstanbul'da Dâülkelb ve Bakteriyoloji Laboratuvarı, doğunun ilk kuduz müessesesi olma özelliğiyle açılmış (bu tarihte Pasteur Enstitüsü olarak isimlendirilmemiştir) ve kurumun başına da Zoeros Paşa getirilmiştir. Paris'ten getirilen yeni aletler ve kuduz mikrobu ile aşılanmış tavşanlarla kurulan bu laboratuvar da aşılar hazırlanmış ve 3 Haziran 1887 tarihinde Osmanlı'da ilk defa bir insana aşı yapılmıştır. Bu laboratuvar da ayrıca İstanbul sularının özellikle Terkos suyunun tahlili, İstinye'de yapılan buzların bakteriyolojik incelemeleri, enflüanza hastalığı ve İzmit civarında baş gösteren sığır vebasına yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Bu kurum 1893 yılına kadar Osmanlı'nın bakteriyolojik çalışmalar yapan tek kurumu olarak varlığını korumuştur.²⁴ Zoeros Paşa, 1909'da bu kurumdaki 12 yıl süren görevinden ayrılmış;²⁵ fakat çalışmalarını yoğun bir şekilde devam ettirmiştir. Meşrutiyet'in ilk aylarında Temmuz 1909'da Peşte'de düzenlenen Tıp Kongresi'ne,²⁶ Mayıs 1911'de Roma'da düzenlenen Uluslararası 7. Verem Kongresi'ne delege olarak katılmıştır.²⁷ Kendisi çeşitli derslere girmekle birlikte sağlık işlerinden sorumlu Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumîye Azalığı da yapmıştır. Zoeros Paşa, Danimarka'nın Komandör ve Fransa'nın Legion d'Honneur nişânına sahiptir. Ayrıca Roma Tıp Akademisi ile Londra Sanyari Enstitüsü ve Belçika Hıfzıssıhha Cemiyeti fahri üyeliğine seçilmiş bir doktordur.²⁸

Hüseyin Remzi Bey (1839-1896), Paris'e kuduz aşısını öğrenmek üzere gönderilmişse de buna ilaveten tıp zoolojisi ve parazitolojisi eğitimini alıp yurda modern metotları öğrenerek dönmüştür. İstanbul'a dönüşte parazitoloji hocalığına başlamış ve Paris'teki arkadaşı Hüseyin Hüsnü ile birlikte 1887 yılında Pasteur ve Cahmberland'ın eserlerini tercüme ettiği *Mikrob* isimli Osmanlı'nın ilk mikrobiyoloji kitabını yayımlamıştır.²⁹ Daha sonra modern çiçek

²⁴ Unat, *age.*, s. 32.

²⁵ Kendisi bu kurumun başında 12 yıl kaldıktan sonra bu görevi sırayla Avrupa'dan getirtilen Dr. Auguste C. Marie (1899-1900), Dr. Paul Ambroise Remlinger (1900-1910) ve Dr. Paul-Louis Simond (1911-1914) üstlenmiştir. Tahsin, *age.*, s. 49. Ayrıca bk. Emre Karacaoğlu, *Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s. 25.

²⁶ BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 3594.269539. (H. 20.06. 1327). (9 Temmuz 1909)

²⁷ BOA. BEO., 3897.292234. (H-25-05-1329). (24 Mayıs 1911)

²⁸ "Alexander Zoeros Paşa", *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veynel Bulut, Cilt 2, İstanbul, 2008, s. 849-951.

²⁹ Unat, *age.*, s. 23. Rıza Tahsin bu kitabın Fransız zoolog Edouard Louis Trouessart'ın eserinin tercümesi olduğunu belirtmektedir; bk. Tahsin, *age.*, Cilt II, s. 158.

aşısı laboratuvarının (telkihane) kurulması için çalışmalara başlamış ve 1892 tarihinde ilk defa resmî olarak bu kurum açılmıştır. Şunu belirtmek isteriz ki Osmanlı'da çiçek aşısı uygulamaları bu tarihten önce de 1811'de Şanizade Mehmet Ataullah Efendi tarafından denenmişti.³⁰ Ayrıca özel bir çiçek aşısı müessesesi olarak faaliyet yürüten Établissement Vaccinogène (Telkîh-i Cederî Ameliyathanesi) 1880 yılında İtalyan hekim Dr. Giovanni Battista Violi tarafından İstanbul'da açılan ve burada buzağıdan hazırlanan çiçek aşısıyla fakir çocukların ücretsiz aşılandığı bilinmektedir. Dr. Violi, kendi geliştirdiği aşıları 1884'te Roma, 1887'de Viyana ve Paris, 1892'de Chicago sergilerinde teşhir etmiştir.³¹ Fakat resmî bir kurum olarak ilk defa 1892'de ortaya çıkması, modern aşılama yöntemlerini kullanması ve bu doğrultuda öğrenciler yetiştirmesi bakımından bu kurum, Türk sağlık sistemi bakımından önemli bir dönüm noktası olacaktır.³²

Osmanlı'da asker kökenli bilim insanlarının yazdığı önemli eserler nedeniyle rütbelerinin yükseldiği görülmektedir. Hüseyin Remzi Bey'in 1888'de rüşdiye mektepleri için yazdığı *Hıfzıssıhhat al-Şübbân* (Gençlerin Sıhhatini Koruması) isimli eseri ile rütbesi kaymakamlıktan miralaylığa yükseltilmiştir.³³ Bu kitabın Arapçaya tercüme edilmesi, basımı ve Kudüs'e gönderilmesi işinin bizzat devlet tarafından gerçekleştirildiği³⁴ ve de Hüseyin Remzi Bey'e bu eserinden dolayı ayrıca Mecidî nişânı verildiği anlaşılmaktadır.³⁵ Kendisi, Pierre Victor Renouard'ın, *Histoire de la Médecine Depuis son Origine Jusqu'au XIXe Siècle*, isimli eserini *Târib-i Tıb* isimle dilimize çevirmiş ve bu kitap tıp tarihi üzerine Osmanlı'da yazılan ilk eser olarak gösterilmektedir.³⁶ *Kuduz İletî ve Tedavisi* isimli

³⁰ Unat, *age.*, s. 128.

³¹ Nil Sarı - Ahmet Zeki İzgöer - Ahmet Eryüksel, "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Telkihaneler (Aşı Evleri) Ve Çiçek Aşısı Üretimi", *Afyon Ve İstanbul Uluslararası Türk - İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri*, Konya, 2020, s. 16.

³² Zoeros Paşa ve Hüseyin Remzi Bey'in açılmalarına öncülük ettiği Bakteriyolojihane ile Telkihane, 1931 yılında Ankara'ya nakledilecek ve Cumhuriyet Dönemi'nin öncü kurumlarından biri olan Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünün temelini oluşturacaktır.

³³ BOA. *Dabiliye Mektubî Kalemi* (DH. MKT.) 1512.115. H. (06.10.1305). (16 Haziran 1888).

³⁴ BOA. Maarif Mektubî Kalemi (MF. MKT.) 103.59.1. (H. 13.03.1306). (17 Kasım 1888).

³⁵ BOA. DH. MKT. 1644.38.1. (H. 02. 12. 1306). (30 Temmuz 1889) Hüseyin Remzi'nin *İlmî Hayvanat* isimli tercüme eserinin de Bağdat idadisinde okutulduğu anlaşılmaktadır. BOA. MF. MKT. 739.37. (07.07.1321) (29 Eylül 1903).

³⁶ "Hüseyin Remzi", *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, İhsanoğlu ve diğerleri, Cilt II., s. 656-657. Ayrıca bk. Unat, *age.*, s. 24. Bu kitap hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Ahmet Özdiç, "Türkiye'de basılan ilk tıp tarihi kitabı: Tarih-i Tıbb ve mukaddimesi", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 16, Eylül 2019, s. 530-544.

eseri de Osmanlı'da kuduz üzerine yazılan ilk kitaptır.³⁷ Hazreti Muhammed ile ilgili yazmış olduğu *Tıbbi Nebevi* isimli eseri, tıp sistematüğünde yazılan ilk kitap olduğu belirtilmektedir.³⁸ Unat, tıp tarihimiz açısından önemli bir eser olan Rıza Tahsin (Gencer)'e ait *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye* isimli eserin yazılmasında Hüseyin Remzi'nin etkili olduğunu da belirtmektedir.³⁹ Hüseyin Remzi Bey, alanında 58 eser kaleme almış fakat bunlardan 38'i yaşarken yayınlanabilmiştir.⁴⁰ Unat, mikrobiyoloji alanında gerek kurumsal gerekse akademik açıdan önemli çalışmalar yapmış Dr. Hüseyin Remzi'yi "ilk Türk Mikrobiyologu" olarak kabul etmektedir.⁴¹

Baytar Kaymakam Hüseyin Hüsnü Bey (?-1904), Paris'ten geldikten sonra ilk iş olarak Hüseyin Remzi Bey'le birlikte 1887'de *Mikrob* isimli tercüme eseri hazırlamıştır. Aldığı görevlere baktığımızda 1888 yılında Mülkiye Baytar Mektebinin açılmasıyla ilgili komisyon üyeliği, 1894 yılında Mekteb-i Harbiye Hıfzıssıhha-i Umûmiye muallimliği, Ortaköy Mezbahaları Müfettişliği ve Süvari 1. Alayı Serbaytarlığı görevlerini yürütmüştür.⁴² Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Hüsnü Bey'in altı eser bıraktığı ve bunların çoğunun tercüme olduğu anlaşılmaktadır. 1875'te tercüme ettiği *Emrâz-ı Kilâb* (Köpeklerin Hastalıkları), *Kasapluk*, *Usûl-i Islâh-ı Tekstür-i Hayvânât* (1883 tarihinde Grenier'den tercüme), 1888'de Hüseyin Remzi ile birlikte hazırladığı *Mikrob*, *Emrâz-ı Sârîye ve Şarboniyenin Vesâil-i Sirâyeti ve Usûl-i Telkîhiyesi* ile *Rehnümâ-yı Tefitş-i Lübhûm* (Et Muayenesi)⁴³ ve son olarak *Usûl-i Telkîb* isimli eserleri mevcuttur.

Paris'e kuduz aşısını öğrenmek amacıyla gönderilen üç kişilik ekip tıp mekteplerinde mikrobiyoloji alanında dersler vermiş, önemli isimlerin yetişmesine ön ayak olmuşlardır. Yetiştirdikleri kişiler, ilerleyen süreçte sağlık kurumlarında yöneticilik ve hocalık yapacak ve Türk sağlık sistemine önemli hizmetler vereceklerdir. İlk dönemlerde bu doktorların öncülüğünde İstanbul'da açılan laboratuvarlar, modern aşılama teknikleri ve aletler, Osmanlı'nın Asya ve Afrika kıtalarına kadar uzanan sınırlarında baş gösteren kuduz salgınları nedeniyle zamanla ihtiyaca cevap veremez hale gelmiştir. Dönemin şartları gereği ulaşım şartlarının zor olması, erken müdahale edilmesi gereken kuduz

³⁷ Unat, *Tıp Tarihi Araştırmaları...*, s. 35.

³⁸ "Hüseyin Remzi", s. 658; ayrıca bk. Karacaoğlu, *age.*, s. 41.

³⁹ Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 24.

⁴⁰ *age.*, s. 20.

⁴¹ *age.*, s. 23.

⁴² "Hüseyin Hüsnü", *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, Cilt 2, İstanbul, 2008, s. 705.

⁴³ Unat, *Tıp Tarihi Araştırmaları...*, s. 36.

hastalarının ciddi sorunlar yaşamasına hatta ölümlere sebebiyet vermekteydi. Bu nedenle İzmir, Sivas ve Şam gibi merkezlerde de laboratuvarlar açılmıştır. Ayrıca İstanbul içinde de Bakterioloji laboratuvarlarının sayısı da artırılmıştır. Zorunluluk arz eden yeni kurumların açılması, devletin salgın politikalarına yönelik onca çabalarının boşa gitmediğini göstermesi açısından da önemlidir.⁴⁴

Zoeros Paşa'nın 12 yıl müdürlüğünü yaptığı kuduz aşısı laboratuvarı, bakterioloji ve mikrobiyoloji sahasında Türk asıllı ve farklı milliyete mensup Osmanlı doktorlarının önemli çalışmalar yapmasına imkân sağlamıştır. Bu laboratuvarında Dr. Hasan Zühtü Nazif ile Rıfat Hüsametdin efendiler, hastaların dışkılarından kolera mikrobunu (İlk defa Alman Doktor Heinrich Hermann Robert Koch tarafından bulunmuştur) ayırarak o dönemde yaşanan salgının kolera salgını olduğunu tespit etmişlerdir. Salgının türünün bilinmesi üzerine II. Abdülhamit, Pasteur'den alınması gereken tedbirlere yönelik yardım talebinde bulunmuş ve bu tedbirlerin takibini yapmak üzere Fransa'dan bir uzman talep etmiştir. Bunun üzerine Paris Tıp Fakültesinden Dr. André Chantemesse 1893 yılında Osmanlı'ya gönderilmiştir.⁴⁵

Dr. Chantemesse İstanbul'a geldiğinde kuduz aşısı laboratuvarında çalışmalara başlamış ve kolera üzerine konferanslar düzenlemiştir. Türk öğrencilerden Dr. Hasan Zühtü ve Rıfat Hüsametdin beylerin kolera mikrobuna yönelik buluşunu da takdir etmiştir. Chantemesse, İstanbul'da kaldığı süreçte koleradan kurtulmanın en iyi yolunun "korunmak" olduğunu savunmuş, çok farklı kaynaklardan şehre getirilen suların günlük tahlillerinin yapılmasını sağlamış ve modern dezenfeksiyon yöntemleri kullanmıştır. Chantemesse alınması gereken tedbirlere yönelik II. Abdülhamit'e sunduğu raporda kuduz müessesesi dışında bakterioloji çalışmalarını daha modern aletlerle yapmak için ayrı bir binaya geçilmesini tavsiye etmiştir. Bu amaçla padişah, Demirkapı'daki Askerî Tıbbiye Mektebinin bahçesine yeni bir bina yapılması emrini vermiştir.⁴⁶ Binanın yapılış sürecinde kurum müdürlüğü için Pasteur Enstitüsünden bir uzman talep edilmiş ve Fransa'da yılda 2400 Frank maaşla çalışan Dr. Maurice Nicolle aylık 130 altın (yıllık 20.000 Frank) maaşla 3 Kasım 1893'te Osmanlı'ya gönderilmiştir.⁴⁷ Dr. Nicolle'ün bu kurumun başına getirilmesi, Fransa'nın

---

⁴⁴ II. Abdülhamit Dönemi'nde Pasteur Enstitüsüne bu isimlerden başka bakterioloji tahsili için Dr. Celal Muhtar (Özden), Dr. Hasan Zühtü Nazif, Dr. Rıfat Hüsametdin ve Dr. Rıfat (İnsel)'de gönderilmiştir. Bu kişiler yurda döndükten sonra Zoeros Paşa'nın ve Hüseyin Remzi Bey'in açtığı laboratuvarlarda görev almışlardır; bk. Unat, *age.*, s. 16-17.

⁴⁵ *age.*, s. 37.

⁴⁶ *age.*, s. 38.

⁴⁷ BOA. Sadaret Mübimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) 562.26.5. (H. 25.04.1311) (5 Kasım 1893). Unat, Dr. Nicolle'e verilen bu maaşın Osmanlı'daki en yüksek dereceli doktorlara verilen maaşın 10 katı olduğunu belirtmektedir; bk. Unat, *age.*, s. 126.

Osmanlı'daki bakteriyoloji çalışmalarını bizzat takip etmek istediği yönünde düşünebiliriz. Ayrıca Osmanlı-Fransız bilimsel alışverişinde iki devlet arasındaki siyasî ilişkilerin boyutunu da görmemiz açısından bu süreç önemlidir. Dr. Nicholle'un İstanbul'a gönderilmesini, Fransa ve Osmanlı boyutuyla ele almakta fayda vardır. 1885'te birçok devletin desteği ile açılan Pasteur Enstitüsünde, Pasteur'un direktifleri doğrultusunda salgın hastalıklara karşı geleneksel anlayış yerine bilimsel laboratuvar eğitimlerine ve bu eğitim anlayışının kurumsallaşmasına önem verilmiştir. Burada birbirinden bağımsız bilim insanları eğitim alarak ve vererek birçok pastörist öğrencinin yetişmesi sağlanmıştır. Bu pastöristler kendilerini Enstitünün eğitim anlayışının dünyadaki savunucuları olarak gördükleri gibi aynı zamanda Fransa'nın mikrobiyoloji alanında dünyadaki saygınlığını korumak ve yükseltmekle de sorumlu tutmuşlardır.

Pastörist Maurice Nicolle.⁴⁸ 3 Kasım 1893'te İstanbul'a gelmiş ve 5 Kasım'da sözleşme imzalamıştır. Bu sözleşmeyi incelediğimizde Dr. Nicolle, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahanedeki eğitim alan öğrencilere, Mekteb-i Harbiye-i Şahanedeki baytar sınıflarına ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunlarına bakteriyoloji ilmini teorik ve uygulamalı olarak anlatmakla sorumlu tutulmuştur (madde 2). Ülke genelinde baş gösteren salgın hastalıklar karşısında alınması gereken tedbirler ve tahlil edilmesi gereken vakalar tek merkezden Dr. Nicolle vasıtasıyla gerçekleştirilecektir (madde 3). Dr. Nicolle, her üç ayda bir yaptığı çalışmalar hakkında Mekatib-i Askerîye Nezaretî'ne rapor verecektir (madde 4). Hastaların kayıt altına alınması yalnızca Bakteriyolojihane tarafından yapılacaktır (madde 5). Dr. Nicolle'e aylık 130, yıllık ise 1500 altın (yıllık 20.000 Frank'a denk gelmektedir) Osmanlı Lirası verilecektir (madde 6).⁴⁹ Dr. Nicolle, imzaların atılmasıyla birlikte İstanbul'daki görevine Dr. Hasan Zühtü (Nazif) Bey'in yardımcılığı ile başlamıştır⁵⁰. Kendisi görev süresince Dr. Refik (Güran), Dr. Ziya Seyfullah, Dr. Süleyman Nuri, Dr. Aristidi, Dr. Mustafa Adil, Dr. Ferit İbrahim, Dr. Hayım Nayım, Veteriner Osman Nuri ve Mustafa Hilmi, Dr. Rıfat

⁴⁸ Annick Opinel, "Teaching microbiology at the Institut Pasteur: the application of a pedagogical principle (1889e1939)", *Research in Microbiology*, Cilt 159, Sayı 1, Ocak-Şubat 2008, s. 37.

⁴⁹ Sözleşmenin geri kalan maddeleri ödeneklerle alakalı olduğu için yukarıda belirtilmemiştir; bk. BOA. A. MKT. MHM. 562. 26. 23. 1. (5 Kasım 1893).

⁵⁰ Dr. Hasan Zühtü Nazif Bey, 1890 yılında bakteriyoloji eğitimi için Fransa'ya Val-de Grâce Askerî Tıp Okulu'na gönderilmiş; daha sonra 1892'de Pasteur Enstitüsündeki kurslara katılmıştır. Kendisi Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey'in 1896'da vefatından sonra Telkihanenin müdürü olmuştur; bk. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 24 ve 47.

Hüsamet'in⁵¹ ve Dr. Kemal Muhtar (Özden)⁵² gibi bakteriyoloji dalında önemli çalışmalar yapan Osmanlı doktorları ile çalışmıştır. Dr. Nicolle'un asistanlığını da yapan bu isimlerin daha sonraları Türk sağlık sistemine önemli katkıları olacaktır. Bu sözleşmeden yola çıkarak kendisine bakteriyoloji sahasında ciddi yetkiler verildiği ve dönemin şartlarına göre yüksek bir ödeme yapıldığı görülmektedir. Bu durum, salgın hastalıklar üzerine önemli çalışmalar yapan ve çok az maaşla farklı vilâyetlerde görev yapan Osmanlı doktorlarının gözünden kaçmamış ve bir takım eleştirilere sebep olmuştur.

Eleştirilerin ilki Dr. Nicolle'un, kendisine verilen yetkiyi de kullanarak Osmanlı sağlık camiasındaki otoritesini artırmak ve bakteriyoloji derslerinin tek merkezde yani Bakteriyolojihane-i Şahane'de yürütülmesini istemesiyle ortaya çıkmıştır. Yetkisini, Dr. Aristidi Paşa'nın difteri serumu hakkında 1899 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de dersler vermesi üzerine şikâyetle bulunarak göstermiştir.⁵³ Dr. Nicolle'un sadece Bakteriyolojihaneyi merkeze alan tavırlarından ve yapılan diğer çalışmaların görmezden gelinmesini isteyen tutumundan dolayı bazı doktorların eleştirilerine uğradığını görmekteyiz. Ayrıca salgınlara yönelik başka doktorlar tarafından yapılan başarılı çalışmaların onun adına gösterilmesi de eleştiri konusu olmuştur. Unat, 1895 yılında Osmanlı'da difteri serumunun bulunmasında önemli katkıları olan Dr. Mustafa Adil Bey'in hizmetlerinin unutulmaması için tüm başarının Dr. Nicolle'e mâl edilmesini ve Dr. Nicolle gelmeden önce Bakteriyolojihane'nin kuruluş aşamasında büyük katkıları olan Hasan Zühtü (Nazif) Bey'in ikinci plana atılmasını eleştirmektedir.⁵⁴ Başka bir olay ise dönemin önemli baytarlarından Miralay Dr. Haydar Bey'in⁵⁵, Dr. Nicolle'un bulduğu öne sürülen bir serumun aslında daha önce bulunan bir serum olduğu iddiasının gazetede yer almasıdır. Bu iddia, Dr. Nicolle'un intihal yapmasına yönelik olduğundan Osmanlı ile Fransa arasında küçük bir

⁵¹ Dr. Rifat Hüsamet'in Paşa (1863-1922), Hasan Zühtü Nazif Bey ile birlikte Fransa'ya gönderilmiştir. İkiisi de aynı okulda eğitim alıp yurda dönmüşlerdir. Kendisi çiçek serumu keşfederek önemli katkılar sağlamıştır; bk. Unat, *age.*, s. 24.

⁵² Dr. Kemal Muhtar (Özden), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Başkâtibi ve Tıbbiye ve Harbiye Mektepleri Edebiyat Hocası Mehmet Muhtar Bey'in oğlu olup Dr. Akil Muhtar (Özden) ve Dr. Celaleddin Muhtar (Özden) beylerin kardeşidir; bk. Unat, *age.*, s. 33.

⁵³ BOA. BEO. 1414.105983.4. (8 Aralık 1899).

⁵⁴ Unat, *age.*, s. 39-42.

⁵⁵ Şehremâneti Baytar Müfettişi Miralay Haydar Bey, salgın hastalıklarla mücadelede çeşitli merkezlerde görev almış, hayvan ölümlerinin azalması için sahada önemli çalışmalar yapmış, Osmanlı ordusundaki mühim hizmetleri nedeniyle çeşitli rütbelere yükseltilmiş, Mecidi ve Osmanî nişânlarına layık görülmüş, Ser Baytarlık ve müfettişlik gibi üst düzey görevlerde bulunmuş önemli bir Osmanlı doktorudur; bk. BOA. DH. MKT.123. 9. (H. 27. 03. 1311), *Yıldız Mütenevi Maruzat* Y. MTV.103.96., (H. 26. 02. 1312), *İrade Askerî* İ. AS. 94. 32. (H. 11.10.1327), *İrade Taltifat* İ.TAL.300. 21. (H. 01-01-1321).

diplomatik krizin yaşanmasına da sebep olmuştur. Şöyle ki; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nin 1898 yılında yaşanan geniş çaplı hayvan vebasına ve sonuçlarına yönelik bir raporu, Osmanlı'daki hayvanların yüzde 90'nının vebadan etkilendiğini bildirmekteydi. İlerleyen süreçte Dr. Nicolle'ün bu hastalığın tedavisine yönelik bir serum bulduğu gazetelerde ilan edilmiştir. Bu serum hızla çoğaltılarak Anadolu'ya dağıtılmış ve iki yıl içinde hayvan ölümlerinin önemli oranda azaldığı tespit edilmiştir. Baytar Müfettişi Haydar Bey'in gazetede çıkan yazısında ise bu serumun daha önce Güney Afrika'da (Transvaal) Dr. Denish tarafından denendiğini ve başarılı olduğunu, dolayısıyla bu keşfin sahibinin Dr. Nicolle olmadığı yönündedir. Haydar Bey, ayrıca Dr. Nicolle'ün serumunun sadece sağlıklı hayvanlarda başarılı olduğu ve bu serumun veterinerlik, ziraat, bakteriyoloji ve tıp alanlarından seçilmiş bir komisyon tarafından incelenmeden kullanılmaması gerektiğini, ayrıca Dr. Nicolle'e ayrılan bütçe ile hayvancılık alanında birçok ihtiyacın giderilebileceğini de vurgulamıştır.⁵⁶ Dr. Nicolle kişisel haklarına saldırı olarak gördüğü bu yazı üzerine istifa kararı almış ve bu durumu İstanbul'daki Fransız sefirine ve Paris'e bildirmek isteyen bir tutum sergilemiştir. Diplomatik bir krizin yaşanmaması için devreye Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane araya girmiş ve bir tekzip yayınlanacağına bildirilmesi üzerine Dr. Nicolle görevine devam etme kararı almıştır.⁵⁷

Dr. Nicolle'ün, çalışma koşullarının zorluğunu ve görevi esnasında karşılaştığı bu sorunları Paris'e bildirdiğini anlamaktayız. Durumdan haberdar olan Pasteur'ün, Fransa'nın İstanbul'daki sefiri Paul Cambon'a göndermiş olduğu mektupta, yaşanan bu sıkıntılar nedeniyle kendisinin Paris'e geri dönmesinin Osmanlı'daki Fransız nüfuzunun zayıflaması anlamına geldiğini, Dr. Nicolle'ün dönmesi halinde yerine Avusturyalı bakteriyologların geçeceğini, bu nedenle Fransız sefaretinin tüm imkânlarını kullanarak sorunların giderilmesi ve anlaşma sağlanması yönünde çaba sarf etmesini rica etmiştir.⁵⁸ Osmanlı'da modern Tıbbiyenin kurulmasında Avusturyalı Doktor Charles Ambrois Bernard (1808-1844)'ın ve onun getirdiği uzmanların büyük katkıları olmuştur. Onun gayretleri ile Tıbbiyede modern klinik ve poliklinik dersleri, diseksiyon ve otopsi çalışmaları başlamıştır. Ayrıca Tıbbiyede zengin laboratuvarlar, botanik bahçesi ve kütüphaneler de açılmıştır. Bununla birlikte Viyana'ya tıp eğitime gönderilen 4 öğrenciden biri olan Musa Arif Bey'in yurda dönüşte Karantina

---

⁵⁶ Sabah, 3209, 8 Cemaziyelahir 1316 (24 Ekim 1898), Ayrıca Bk. Seçil Yılmaz, "Bakterilere Yakından Bakmak:Bilim ve Siyaset Arasında Bakteriyolojihane-i Şahane", *Hayatsağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, 2015, s. 57-58.

⁵⁷ Yılmaz, *age.*, s. 58.

⁵⁸ Unat, *age.*, s. 38.

Nazırı olması Osmanlı'daki Avusturya nüfuzunun etkisini bir nebze göstermektedir.⁵⁹ Pasteur'un, Fransız sefirine gönderdiği mektupta özellikle Avusturyalı uzmanları işaret etmesinin sebebinin bu olduğu kanısındayız. Diğer bir sorun ise Prusya İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 Ekim ayında İstanbul'a geldiği süreçte yaşanmıştır. II. Wilhelm'in Bakteriyolojihane-i Şahane'yi görmek istemesi üzerine Dr. Nicolle'un bu isteği geri çevirmiştir. Bundaki amacın Almanların Osmanlı sağlık sistemindeki etkilerine karşı İstanbul'daki Enstitünün Fransa'nın imajını korumak istemesi olduğu yönündedir.⁶⁰

Dr. Nicolle'un İstanbul'da kaldığı süreçte modern bakteriyolojinin sistemleştirilmesi adına gösterdiği gayretler ve yetiştirdiği doktorlar ile Türk sağlık sistemine katkıları olmuştur. Fakat onun gelişi ile yaşanan sorunlar⁶¹, Osmanlı'da mikrobiyoloji biliminin geldiği seviyeyi göstermesi bakımından da önemlidir. Kendisinin İstanbul'a geldiği süreçte Zoeros Paşa başta olmak üzere diğer Osmanlı doktorları zaten bakteriyolojihane'nin kuruluşunu sağlamışlardı. Ayrıca yukarıda isimlerini belirttiğimiz asker ve sivil kökenli doktorların buldukları aşular, serumlar ve bilimsel yayınlar ile Osmanlı, mikrobiyoloji alanında dünyadaki gelişmelere ayak uydurabilmiş ve önemli bilgi birikimine sahip devletler kategorisinde yer almıştır. Baytar Müfettişi Haydar Bey'in ileri sürdüğü tezlerin bilimsel dayanaklara göre yapılması, Osmanlı'nın bu alanda nitelikli insanlara sahip olduğunu göstermektedir. Haydar Bey'in yabancı uzmanlara ayrılan bütçeyi eleştirmesi, onun modern çalışmalara karşı olmasından ziyade bu bütçeyle devletin sahip olduğu nitelikli insan gücünü ve imkânlarını daha etkin kullanabilmesine yönelik bir talep olarak da görebiliriz.

Dr. Nicolle 1901 yılında görevinden istifa etmiş, yerine Dâülkelb Laboratuvarı Müdürü Dr. Remlinger getirilmiş ve 1910 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Bu süre zarfında kendisine daha önce Dr. Nicolle'un yanındaki isimlere ek olarak Dr. Fahri (Mökay), Dr. Kemal (Muhtar) ve Dr. İhsan Sami

---

⁵⁹ Esin Kâhya - Ayşegül D. Erdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 261-262.

⁶⁰ Etker, *age.*, s. 26. Benzer dönemde Anadolu'da faaliyet gösteren Amerikan misyon hastaneleri için ayrıca bk. İdris Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, "An Overview of Religious Medicine in the Near East: Mission Hospitals of the American Board in Asia Minor (1880-1923)", *Journal for the Study of Religions and Ideologies (JSRI)*, Yıl 14, Sayı 40, s.47-71.

⁶¹ Maurice Huet, makalesinde Dr. Nicolle'un kardeşi Charles Nicolle'un çalışmalarından dolayı aldığı Nobel ödülü ile ün kazandığını, kendisinin ise kardeşinin gerisinde kaldığını ve İstanbul'a görevlendirilmesiyle bakteriyoloji camiasında bilinirliğinin daha da artmasına fırsat doğduğunu belirtmektedir. Huet ilginç bir noktaya daha değinerek Dr. Nicolle'un ileri düzey bir zekâyâ sahip olduğunu fakat sosyal ilişkilerinde sorun yaşayan bir karaktere sahip olduğunu da belirtmektedir. Maurice Huet, "Konstantinopolis'teki İmparatorluk Bakteriyoloji", *Tıp Bilimleri Tarihi*, Yıl 34, Sayı 3, 2000, s. 290.

beyler asistanlık yapmıştır⁶². II. Abdülhamit Döneminde Pasteur Enstitüsüne gönderilen Osmanlı doktorlarının isimleri *Tablo 1*'de gösterilmiştir:

Gönderim Yılı	İsimler
1886 ⁶³	Dr. Zoeros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi, Dr. Hüseyin Hüsnü
1890	Dr. Celâlettin Muhtar (Özden)
1892	Dr. Hasan Zühtü (Nazif), Dr. Rıfat Hüsamettin Paşa, Dr. Hafız Hilmi, Dr. Hilmi.
1896	Dr. Şerif Yusuf (Soylu) ⁶⁴
1901	Dr. Argyropoulos
1901-1902	Dr. Galip
1904	Dr. Photiades

Tablo 1- II. Abdülhamit Dönemi'nde Pasteur Enstitüsüne gönderilen Osmanlı talebeleri⁶⁵

Bu tabloda ismi yer almasa da bakteriyoloji alanında önemli çalışmalar yapan kişilerden biri de Dr. Hamdi Aziz Paşa'dır. Kendisi Askerî Tıbbiyeden 1887 yılında mezun olduktan sonra ameliyat-ı cerrahiye dalında eğitim görmek üzere Paris'e gönderilmiştir. Bu eğitimine ek olarak Pasteur'un yanında bakteriyoloji eğitimi de almıştır. Dr. Hamdi Aziz Paşa yurda dönünce Mekteb-i Tıbbiye-i Askerî Şahanede müstakil olarak ilk defa bakteriyoloji dersleri vermeye başlamış

⁶² Unat, *age.*, s. 44.

⁶³ 1886 yılında Pasteur Enstitüsünün henüz açılmadığını, bu yılda gidenlerin Pasteur'un özel laboratuvarında eğitim aldıklarını belirtmek isteriz.

⁶⁴ Şerif Yusuf (Soylu) (1868-1946) Makedonya Ohri'de doğmuştur. 1892'de Mülkiye-i Tıbbiye'yi bitirdikten sonra çeşitli merkezlerde görev yapmıştır. 1896 yılında Paris'te Pasteur Enstitüsünde eğitim almıştır. Aynı yıl yurda dönerek Erzurum Belediye Tabibi olarak görev almıştır. 1898'de Erzurum Sıhhiye Müfettişliği, 1906'da Kastamonu Sıhhat Müdürlüğü ve 1908'de Şam Mekteb-i Tıbbiyesi Müdürlüğü görevlerini üstlenmiştir. Şerif Bey'in gayretleri ile Erzurum'da 1914'te Hilâli Ahmer Cemiyeti açılmıştır. I. Dünya Savaşı sürecinde aktif olmadığı anlaşılan cemiyeti Mütareke Dönemi'nde yeniden canlandırmıştır. Devletin içinde bulunduğu zor durumun farkında olan Şerif Bey, Milli Mücadele'de Mustafa Kemal'in yanında yer almış ve Erzurum Kongresi'nin hazırlanmasına destek vermiştir. Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilâyeti Sıbbî ve İctimaî Coğrafyası*, Haz. Murat Küçükçüçür, Serander Yayınları, Trabzon, 2011, s. 23-33. Bu eseri bana ulaştıran Erzurum Kalkınma Vakfı Yön. Krl. Bşk Sayın Eczacı Erdal Güzel Bey'e teşekkür ederim.

⁶⁵ Unat, *age.*, s. 125.

ve Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında salgın hastalıklarla mücadele etmiştir. İlerleyen süreçte İttihatçıların yönetime gelmesiyle koyu Abdülhamid taraftarı olması yüzünden rütbesi düşürülmüş ve çabaları göz ardı edilmiştir⁶⁶. II. Abdülhamit Döneminde devlet, elindeki tüm imkânlar ölçüsünde salgın hastalıklar konusunda dünyada yaşanan gelişmeleri takip etmiş ve birçok yabancı uzman ve kuruluşun bilgi birikiminden faydalanmıştır. Toplumun en çok etkileyen unsurlar olan savaşlar ve göçler nedeniyle yayılan salgın hastalıklar, en önemli sorunlar arasında yer aldığından bu sorunları minimum düzeye indirmek adına devlet, sayıları az da olsa yurt dışına öğrenci göndermeyi ihmal etmemiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı Devleti 1908 yılında ikinci defa meşrutî yönetime geçmiştir. Devletin yönetim anlayışında yaşanan değişime ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) mensuplarının tüm olanakları ile başlattığı ıslahat hareketlerine rağmen Osmanlı, süregelen 12 sene boyunca yaşanan savaşlar ve siyasî olaylar neticesinde varlığını koruyamamıştır. İTC'nin adeta seferberlik haline getirdiği reform hareketleri ve düzenlemeler kapsamında bazı kurumlar lağvedilmiş ve kadro değişiklikleri yaşanmıştır. Bu girişimlerden en çok sağlık sistemi nasibini almıştır diyebiliriz. 1908'de Askerî ve Sivil Tıbbiye birleştirilmiş ve buradaki birçok doktorun ya görevine son verilmiş ya da görev yeri değiştirilmiştir. Bakteriyoloji, Telkikhane, Dâülkelb laboratuvarlarında görevli bazı doktorlar da Tıbbiyelerin birleştirilmesinin ardından kadro dışı kalmışlardır. Fakat dışardan bu laboratuvarlara getirilecek yeterli uzmanların olmaması, önceki dönemde yetişen bu isimlerin konumlarını korumalarını sağlamıştır.⁶⁷

II. Abdülhamit Dönemi'nde mikrobiyoloji alanında açılan kurumlar, nitelikli kadrolar ve bilgi birikimi II. Meşrutiyet Dönemi'ne sorunsuz bir şekilde aktarılmıştır. Bu alanda devletin sahip olduğu kurumlar ve uzman doktorlar hâlâ ihtiyaca cevap veremediğinden II. Meşrutiyet'te de Avrupa'nın çeşitli merkezlerine eğitim amacıyla öğrenci gönderilmiş ve Avrupa'dan uzmanlar getirilmeye devam edilmiştir. 1908-1910 arasında Bakteriyolojihanenin başında Dr. Remlinger bulunmaktaydı. Kendisinin ayrılmasından sonra 1911'de

⁶⁶ *age.*, s. 66-68. Dr. Hamdi Aziz Bey'in biyografisi ve çalışmaları hakkında detaylı bilgiler için bk. Erol Karıcı, "Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa Ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 49, Ağustos 2020, s. 399-417.

⁶⁷ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, İstanbul Matbaası, Cilt II, İstanbul, 1976, s. 116.

kurumun başına yine Fransız asıllı Dr. Paul Louis Simond (1858-1947) getirilmiştir. Kurumun yeri Çemberlitaş'a aktarılarak genişletilmiştir.⁶⁸

Dr. Simond idaresindeki bu kuruma Bakteriyolojihane-i Baytari Müdürü Refik Bey 1913'te müdür yardımcısı olarak atanmıştır. Aynı yıl Dr. Ziya, Osman Şerafettin (Çelik), Rafael ve İhsan Sami (Karan) beyler de burada göreve başlamıştır. Dr. Simond döneminde teorik ve pratik geliştirme kursları açılarak mikrobiyolojideki son gelişmeler öğrencilere aktarılmıştır. 1914 yılında Dr. Simond'un görev süresi dolmuş ve yerine müdür yardımcısı olan Dr. Ahmed Refik (Güran) Bey müdür olarak atanmıştır.⁶⁹ Dr. Simond'un Bakteriyolojihane-i Osmanî'nin müdürü olduğu dönemde “*L'Institut impérial de bactériologie*” ile birlikte İstanbul Pasteur Enstitüsü (“*L'Institut Pasteur de Constantinople*” ve “*L'Institut Pasteur ottoman à Constantinople*”) adının ilk defa kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nin yurt dışı eğitimde patlama yaşadığı bir dönemdir. İTC, iktidarda kaldığı süreçte yurt dışı eğitimi modernleşmenin merkezine almış ve resmî ve özel kurumlarca binlerce öğrenci devlet bursu alarak yahut kendi imkânları ile Avrupa'ya gönderilmiştir. Araştırmalarımız sonucunda 1908-1914 arasında sadece Bakteriyoloji eğitimi için 35 kişi Pasteur Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Almanya ve diğer ülkelere gönderilenlerle birlikte bu sayı daha da fazladır. Fransa'ya gönderilen doktorların isimleri *Tablo 2*'de toplu olarak verilmiştir:

Gönderim Yılı ⁷¹	İsimler
1908-1909	Dr. Abdi Muhtar, Dr. Nail, Dr. Ekrem.
1909-1910	Dr. Server Kamil (Tokgöz), Dr. Rıza Arif, Dr. Vasfi Edhem (Öneyerdem), Dr. Osman Şerafettin (Çelik), Dr. Ferdi Recep, Dr. Arif Ata, Dr. Eustration (İzmir), Dr. Selâhaddin, Dr. Yannoudis (Selânik), Veteriner Takvor Kevorkyan.

⁶⁸ Unat, *age.*, s. 45-46.

⁶⁹ *age.*, s. 44-46.

⁷⁰ Etker, *age.*, s. 16.

⁷¹ Gönderim yılı olarak belirtilen bu tarih aralıkları, Pasteur Enstitüsünde kursların açıldığı dönemlerdir.

1910-1911	Veteriner Ahmet Şefik (Kolaylı), Dr. Hüsamettin Şerif (Kural), Dr. Rıza Sait, Dr. Mehmet İzzet, Dr. Mehmet Fahri, Dr. Alalu, Dr. Yusuf.
1911-1912	Dr. Arif, Dr. Hakkı Mustafa, Dr. Mehmet Ziya, Dr. Rıza.
1912-1913	Dr. Sinai, Dr. Nahabedian, Dr. Behar.
1913-1914	Dr. Şerafettin Mustafa (Kam), Dr. İsrail, Dr. Rüştü (Çapçı), Dr. Haddad, Dr. Naci, Dr. Ohannesyan, Dr. İhsan, Dr. Ahmet Emin.

Tablo 2- II. Meşrutiyet Dönemi'nde Pasteur Enstitüsüne gönderilen kişiler⁷²

Pasteur Enstitüsünde 1914-1922 arasında kurs verilmediğinden öğrenci gönderimi gerçekleşmemiştir.⁷³ Bunda, I. Dünya Savaşı'nın da etkili olduğu kanısındayız. Savaş sürecinde Osmanlı ile Fransa arasındaki sağlık ilişkileri kesilmiştir. Mütareke Dönemi'nde ise Bakteriyojihanenin Fransızlar tarafından kontrol altına alınmak ve merkezi Paris'te bulunan Pasteur Enstitüsünün bir şubesi yapılmak istendiği belirtilmektedir. Fakat Millî Mücadele'nin başarı ile sonuçlanması Fransızların bu isteğine engel olmuştur.⁷⁴ *Tablo 2*'de görüldüğü üzere II. Meşrutiyet Dönemi'nde Avrupa'ya eğitime gönderilen öğrenci sayısı önceki döneme nazaran daha fazladır. Bunun bir sebebi, yaşanan savaşlar ve oluşan göç dalgalarıdır. Yaşanan asker sevkıyatları nedeniyle de salgın hastalıklar çoğalarak ciddi tehlike meydana getirmiştir. Dolayısıyla devlet çok sayıda ihtiyaç hissedilen bakteriyolog kadrosu için kısa süreli de olsa eğitim için Avrupa'ya daha çok öğrenci göndermiştir. Bu kişiler yurda döndükten sonra cephelerde ve çeşitli kurumlarda özellikle de umumî savaşta salgın hastalıklara yönelik ciddi çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

Tablo 3'te Osmanlı mikrobiyolojisinin gelişmesine katkı sunan Fransız doktorların listesi bütün halde verilmiştir. Bu doktorların 5'i II. Abdülhamit Dönemi'nde, 3'ü ise II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı'ya gelmiştir:

⁷² Unat, *age.*, s. 125-126.

⁷³ *age.*, s. 126.

⁷⁴ Etker, *age.*, s. 27.

Geldiği Yıl	İsmi	Aldığı Görevler
1893	André Chantemesse (1851-1919)	Zoeros Paşa'nın yanında çalışmıştır.
1893	Maurice Nicolle (1862-1932)	Askerî Tıbbiye Mektebi Bakterioloji Muallimi ve Müdürü
?	M. Lourmier	Laborant
1899	Auguste C. Marie	Da'ülkelb Ameliyathânesi Müdürü ve Bakteriolojihâne-i Tıbbiyede görevli.
1900	Paul Ambroise Remlinger (1871- 1964)	Da'ülkelb Ameliyathânesi Müdür Yardımcılığı ve Müdürü
1911	Paul Louis Simond (1858-1947)	Da'ülkelb Ameliyathânesi Müdürü
1912	Pasteur Vallery Radot	Dr. Paul Louis Simond'a asistanlık yapmıştır.
1914	Paul Forgeot	Da'ülkelb Ameliyathânesi Müdürü

Tablo 3- II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Dönemleri'nde Osmanlı'da görev yapan Fransız bakteriyologlar

Fransız uzmanlar, Osmanlı'daki salgınların son bulmasına yönelik aşı üretiminde bulunmuşlar, son gelişmeler hakkında konferanslar vermişler ve batılı metotlara dayalı dersler vererek öğrenci yetiştirilmesini sağlamışlardır. Bu uzmanlar, toplumun bilinçlenmesine yönelik dönemin gazete ve dergilerinde yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi vermişlerdir. Belirtmek isteriz ki Osmanlı mikrobiyolojisinde Alman doktorların da katkısı vardır. Osmanlı, merkezi Almanya'da bulunan Robert Koch Enstitüsünden de uzmanlar getirmiş ve buraya öğrenci göndermiştir.

Tablo 1'de isimleri verilen öğrencilerden bazıları hakkında yukarıda bilgi vermiştik. *Tablo 2*'de yer alan ve gerek bilimsel gerekse koruyucu hekimlik alanında yaptıkları çalışmalarla öne çıkan ve Cumhuriyet'in ilanından sonra önemli katkıları olan Osmanlı doktorların biyografilerine yer vermekte fayda vardır.

Server Kamil (Tokgöz) (1881-1943)

Server Kamil (Tokgöz)'ün 1943'te 7. Dönem Milletvekili olarak TBMM'ye sunduğu hâl tercümesinde hayatı ve çalışmaları hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Refik Saydam Hıfzıssıhha Birinci Direktörlüğü yaparken

milletvekilliğine geçtiği anlaşılan Server Kamil Bey'in evli ve iki çocuğu olduğu, Fransızca ve İngilizce bildiği, 703 oy ile milletvekili seçildiği görülmektedir. Kendisi 1881 yılında Ahmet Kâmil Bey ve Aliye Hanım'ın oğlu olarak İstanbul'da doğmuştur. Temel eğitimine yönelik bilgi vermeyen Server Kamil Bey⁷⁵, Askerî Tıbbiyeden 1318 (1902) senesinde mezun olmuş aynı yıl açılan sınavı kazanarak Bakterioloji Muallim Muavini olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar İzmir Rüşumat Bakterioloğu, Siroz Hastanesi ve Selânik Askerî hastanesinde bakteriyolog olarak çalışmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelmiş ve 1909 yılında Fransa'ya Pasteur Enstitüsüne gönderilmiştir. Burada iki yıl süren eğitiminin ardından 1911'de yurda dönmüştür. Askerî ve sivil tbbiyelerin birleştirilmesiyle oluşturulan Tıp Fakültesine açılan sınavı kazanarak bakteriyoloji şefi olmuştur. Bu görevine ek olarak kendisine fakültenin Kâtibi Umumî (Genel Sekreter) görevi de verilmiştir. Balkan Savaşları'nı müteakip Umumî Hıfzıssıhha Müşavirliği görevine getirilmiştir. 1914 yılının başında eczacı ve dişçi mekteplerine bakteriyoloji ve hıfzıssıhha hocası olarak atanmış fakat aynı yıl başlayan I. Dünya Savaşı nedeniyle ilk olarak Kafkas Cephesi'ne daha sonra Konya Hilâl-i Ahmer şubesine gönderilmiştir. Altı ay sonra da Osmanlı Hilâl-i Ahmer Seferîyesi Baş Hekimliğine getirilmiştir. 1918'e kadar olan süreçte iki defa Üçüncü Ordu Sıhhiye Başkan Vekilliği ve Karadeniz Havzası Sıtma Teşkilatı Başkanlığı yapmıştır. Mütarekenin imzalanması ile 1918'de İstanbul'a dönmüş ve 1920'de Tıp Fakültesi Hıfzıssıhha profesörlüğüne, dört yıl sonra da aynı bölümün ordinaryüs profesörlüğüne getirilmiştir. Server Kamil Bey bu senelerde Haydarpaşa Emrazı Sâriye Hastanesi ve Heybeliada Sanatoryumunun başhekimliğini de yürütmüştür. İlerleyen süreçte Meclisi Umumî Belediye Azalığı, Ankara Hıfzıssıhha Müessesesi İkinci Direktörlüğü sonra da Birinci Direktörlüğü görevine getirilmiştir. Hal tercümesinde 34 eserini isimleriyle birlikte belirtmiştir.⁷⁶

Server Kamil Bey'in resmî görevleri ve çalışmaları hakkında ikincil kaynaklardaki bilgilerin büyük oranda örtüştüğü sadece Fransa'ya gidiş ve dönüş tarihlerinde farklılık olduğu görülmektedir. Unat, Server Bey'in 1908'de Fransa'ya gittiğini 1910'da ise yurda döndüğünü belirtmektedir.⁷⁷ Fakat yukarıda belirtildiği gibi hal tercümesinde bu tarihin farklı olduğu görülmektedir. 1914 yılının Server Kamil Bey için çok hareketli bir yıl olduğu anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı arifesinde Tıp Fakültesi Kâtibi Umumîsi görevinde iken sağlık alanında yapılması düşünülen ıslahatlar kapsamında hocalarla çıkan

⁷⁵ Çengelköy İlkokulunu, Fatih Rüştiyesini ve Askerî Tıbbiye-i İdadisini bitirdikten sonra Askerî Tıbbiye-i Şahaneye girmiş ve buradan 1902 yılında yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştur; bk. Unat, *age.*, s. 86.

⁷⁶ Server Kamil Tokgöz, *Hal Tercümesi*, TBMM VII. Dönem.

⁷⁷ Unat, *age.*, s. 86.

anlaşmazlıklar sonucunda Doktor Adnan (Adıvar), Neşet Ömer (İrdelp), Süreyya Ali (Kayacan), Tevfik Salim (Sağlam), Vasfı, Mahir (Tokay), İsmail, İbrahim, Haydar İbrahim, Hikmet ve Mahmut Ata Beyler ile birlikte istifa ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁸ I. Dünya Savaşı esnasında Şark Cephesi Kızılay Hastanesi Başhekimi ve Ordu Sıhhiye Reisi olarak görev yapmıştır. Ayrıca 3. Orduda bakteriyoloji kursları vermiştir. Verdiği kurslar neticesinde Ankara'da 4, Sivas'ta 12, Trabzon'da 3, Canik'te (Samsun) 2, Kayseri'de 1, Niğde'de 1 bakteriyolog çalıştırılmıştır. Server Kamil Bey'in gayretleri ile Sivas'ta çiçek ve kuduz aşısı hazırlamak üzere bir kurum açılmıştır. Kendisinin Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin I. Dünya Savaşı'nda açtığı hastanelerde (Hilal-i Ahmer İmdadiyesi) görev aldığı da anlaşılmaktadır.⁷⁹

Server Kamil Bey, Mütareke Dönemi'nde Tıp Fakültesinde muallim olarak görev yaparken ek bir görevle Heybeliada Sanatoryumunun kurulması aşamasında başhekim olarak da görev almıştır. O yıllarda baş gösteren verem gibi salgın hastalıklardan korunma yöntemlerinden biri de çam kokusu ve deniz havasının bol olduğu bölgelerde sanatoryumlar açmaktır.⁸⁰ Avrupa'da özellikle de Davos'ta bu kurumların örnekleri bulunmaktaydı. Heybeliada'nın Davos'a benzer hava şartlarına sahip olduğunu fark eden ve burada 15 Ağustos 1924'te sanatoryum açılmasını sağlayan kişi Server Kamil Bey'dir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de tedavi gördüğü ve Türkiye'nin ilk pandemi hastanesi olma özelliğini taşıyan bu kurum, 2005 yılında kapatılmıştır.⁸¹ Server Kamil Bey'in 1927'de Lyon'da düzenlenen İklim Bilimi Konferansına katılması onun bu alanda da uzman bir kişi olduğunu göstermektedir.⁸² 22 Temmuz 1931'de kurucuları arasında Dr. Osman Şerafeddin (Çelik) Bey'in de bulunduğu Türk Mikrobiyoloji Cemiyetinin ilk başkanı olmuştur.⁸³

---

⁷⁸ *age.*, s. 87.

⁷⁹ *age.*, s. 110.

⁸⁰ Osmanlı Devleti'nde ilk sanatoryumun Dr. İbrahim Paşa tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Kendisi II. Abdülhamid döneminde Almanya'ya gönderilerek bakteriyoloji eğitimi alıp yurda dönmüştür. Kendisi ayrıca Osmanlı'da ilk resmî çocuk hastanesinin kurucuları arasında gösterilmektedir; bk. Unat, *age.*, s. 98-99.

⁸¹ Ümit Bayazoğlu, "Heybeliada Sanatoryumunun Hazin Hikâyesi", *İstanbul Dergi*, 26 Kasım 2020, <https://www.istdergi.com/sehir/yasam/heybeliada-sanatoryumunun-hazin-hikayesi> (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2023)

⁸² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.) 180.09.0.0.9./9.54.24. (15.11.1927)

⁸³ Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Resmî İnternet Adresi, <https://www.tmc-online.org/index.php?func=Content&ID=2>. (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2023).

*Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası'nın*⁸⁴ 1944 yılında yayınlanan 4'üncü cildinin 1. sayısında Server Kamil Bey'in kişisel özellikleri hakkında öğrencisi Dr. Feridun Nafiz Uzluk şu bilgileri vermektedir:⁸⁵

“İyiliksever, kimseye kin beslemeyen, merhametli, kendisini hep fakülte hocası, bizleri de Tıbbiye talebesi sanırdı. Yılların geçtiğini bizlerin de yaşlanıp başladığını düşünmezdi bile. Bakteriyoloji ve Hıfzıssıhha ile bütün ömrüncü uğraşmıştı. İyi bir laboratuvar teknisyeni değil daha ziyade akademiker idi. Nazari olarak her iki ilim şubesini iyi bilir, hızlı, monoton bir eda ile anlatırdı. Server Hoca çok çalışkan, verimli bir insandı. Onu müdürlük odasında her ziyaretimde önünde kâğıtlarla çalışır görürdüm. Son yıllarda İngilizce ile meşguldü. Uğraşa, didine bu dili elde etti. Kendi kendine yabancı dil öğrenenlerin hepsinde görüldüğü gibi, o da kulak İngilizcesini değil gözle okunamı biliyordu. O sebepten bu lisanı Fransızca gibi okur; fakat hayrete şayandır ki süratle tercüme ederdi. Yeniliklere büyük merakı vardı. Katalogları arar yeni aletleri getirtir, Laboratuvara yerleştirirdi. Birçok kitaplar yazmıştır. Bakteriyoloji ve Hygiene üstüne yazdığı tercüme, adapta kitap ve broşürlerin bir listesini yazımın sonuna koyuyorum. Üslubu hususi değildi. Onun için kitap yazmak, konuşmak kadar kolayca doğurucu bir muharrirdi. Ailesi yanında aransa daha birçok eserleri bulunur. Haudroy'un Laboratuvar tekniği hakkındaki eserini tercüme ediyordu, belki de bitirmişti bile. Server Hoca para kazanmağı meslek edinen hekimlerden değildi. Bundan dolayı ölümünde ne büyük bir kütüphane, ne de zengin bir servet bıraktı. İyi yemesini, temiz gezmesini, ailesini, iki kızını refah içinde yaşatmasını isterdi.”

Server Kamil Bey'in 1908-1922 yılları arasında yaşanan savaşlar nedeniyle çok sık yer değiştirmesi, kurucu hekim olarak birçok hastanede görev alması ve hocalık yapması nedeniyle bilimsel yayınlara ağırlık veremediğini düşünmekteyiz. Bu durumun dönemin şartları gereği zaten sayıları az olan tüm doktorlar için geçerli olduğunu ileri sürebiliriz. Kendisinin, çoğu Cumhuriyet'in ilanından sonra olmak üzere kitap, makale ve broşürlerden oluşan 34 eseri bulunmaktadır. Yayımlanamayan 3 kitabı vardır. Halk sağlığına yönelik *Muâfiyet ve Usûl-i Muâfiyet*, *Vasserman Usulü* (1910-1911), *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma* (1917), *Frençililere Hıfzıssıhha* (1920), *Bakteriyoloji* (1923) ve *Hıfzıssıhha* (1925) gibi eserleri bulunmaktadır.⁸⁶ Server Kamil Bey'in eserlerinin çeviri olmadığı

---

⁸⁴ Bu dergi günümüzde “*Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*” ismiyle faaliyetlerini sürdürmektedir.

⁸⁵ Feridun Nafiz Uzluk, “Ord. Prof. Server Kamil Tokgöz”, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, Yıl 1944, Cilt 4, Sayı 1, s. 5-8.

⁸⁶ “Server Kamil Tokgöz”, *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, Cilt 2, İstanbul, 2008, s. 1255-1262.

dikkatimizi çekmektedir. 1933 Üniversite reformunda Server Kamil Bey'e görev verilmemiştir. Fakat iki yıl sonra 1935'te Ankara'da açılan Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünün ikinci müdürü, 1941'de ise bu kurumun müdürü olmuştur. 1943'te Denizli Milletvekili olarak Meclise giren Tokgöz, aynı yıl hastalanarak vefat etmiştir.⁸⁷

Osman Şerafettin (Çelik) (1887-1945)

Osman Şerafeddin Bey, 1887 yılında Bulgaristan Hasköy'de Veteriner Mehmet Ali Bey'in oğlu olarak doğmuştur. Buradaki temel eğitiminin ardından liseyi okumak üzere İstanbul'a gelmiş ve Galatasaray Lisesinden mezun olmuştur. Kendisi Tıp Fakültesinden 1909 yılında mezun olmuş aynı yıl Pasteur Enstitüsüne gönderilmiştir. Bir yıl süren eğitiminin ardından Berlin'e geçmiş ve Koch Enstitüsünde eğitimini pekiştirmiştir. Almanya'da 4 yıl kaldıktan sonra yurda dönmüştür. Osman Bey'in 1915'te Eczacı ve Dişçi Mektebinde bakteriyoloji hocalığına, 1916'da ise Sıhhiye Müdürlüğü Hıfzıssıhha müdür muavinliğine getirildiği anlaşılmaktadır.⁸⁸ En son 1919 yılında Gureba Hastanesi İntaniye ve Bakteriyoloji uzmanlığına getirilerek vefat ettiği 1945 yılına kadar bu görevde kalmıştır.⁸⁹ Kendisinin Türkiye'nin en eski tıp dergisi olarak gösterilen *Tedavi Notları* isimli dergide makaleleri bulunmaktadır.⁹⁰ Özellikle "Cüzzamın Bizmutla Tedavisi" başlıklı yazısında cüzzam hakkında son tedavi yöntemleri anlatılmakta, Türkiye'de ve dünyada Bizmut madeninin kullanımıyla bu hastalığın ciddi bir tehlike olmaktan çıkacağını belirtmektedir. Ayrıca ağır madenlerin salgın hastalıkların tedavisinde nasıl kullanıldıklarına dair bilgiler de vermiştir.⁹¹ Dr. Osman Şerafeddin Bey'in "*Yeni Frengi Tedavisi*" adlı bir kitapçığı ve Millî Tıp Kongresi için hazırladığı "*Parazitler*" adlı bir rapor-kitabı vardır. İhsanoğlu, 23 makalesinin olduğu bilgisini vermektedir.⁹² Kendisi Türk Tıp Cemiyeti İdare Heyeti Reisliği yapmış ve *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*'nın kuruluşunda yer almıştır. Kurucuları arasında yer aldığı Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin ilk Kâtibi Umumîsi (Genel Sekreter) olmuş ve üç sene cemiyetin gelişmesi için çalışmıştır. 1925 senesinde Ankara'daki sıtma

---

⁸⁷ Uzluk, *age.*, s. 6-7.

⁸⁸ BOA. BEO. 4443. 333197. (H. 10.02.1335) (6 Aralık 1916).

⁸⁹ Unat, *age.*, s. 117.

⁹⁰ Bu dergi günümüzde "*Dirim*" isminde yayınlanmaktadır; <http://www.dirim.com/Tarihce.html>. (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2023)

⁹¹ Osman Şerafettin Çelik, "Cüzzamın Bizmutla Tedavisi", *Tedavi Notları (Dirim)*, Cilt 2, Sayı 2, s. 42-44, Teşrihi Evvel 1924.

⁹² "Osman Şerafeddin Çelik", *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, Cilt 2, İstanbul, 2008, s. 1279-1284.

mücadelesindeki hizmetlerinden dolayı da İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Dr. Osman Şerafeddin Bey 1945 yılında vefat etmiştir.⁹³

Şerafeddin Mustafa (Kam)

Kendisinin hangi yıl ve nerede doğduğuna dair kesin bilgilere ulaşılamamıştır. İhsanoğlu, Şerafeddin Bey'in doktor, bakteriyolog ve kimyager olduğuna dair bilgi vermektedir. 1910 yılında *Resimli Eczacı Gazetesi*'nde "Eczacılar Ta'kim" isimli bir makalesi yayınlanmıştır. Bu eserde sterilizasyon hakkında bilgiler vermiştir.⁹⁴ Şerafeddin Bey, Paris'te eğitim alan Dr. Rıfat Hüsamettin Paşa'nın telkikhhanede görev aldığı süreçte 1910 yılında asistan olarak çalışmıştır.⁹⁵ Daha sonra o dönem Ankara Vilâyeti'ne bağlı İskilip kazasının eczacısı olarak görev yaparken 1914'te Mülâzım-ı evvel (üsteğmen) rütbesiyle Bahriye eczacılığına tayin edildiğini anlamaktayız.⁹⁶ Şerafeddin Bey, 6 Safer 1341 (28 Eylül 1922) tarihinde Dr. Kemal Muhtar (Özden) Bey'den boşalan Telkikhane Müdürlüğü görevine getirilmiştir.⁹⁷ Şerafeddin Bey'in Balkan ve I. Dünya Savaşları sürecinde hangi görevleri üstlendiğine dair bilgi bulunamamıştır. Unat, kendisinin ilerleyen süreçte özel bir bakteriyoloji laboratuvarı açtığını belirtmektedir.⁹⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti, salgın hastalıklar ile mücadelede dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Modern mikrobiyolojinin Osmanlı'ya transfer edilmesinde Sultan II. Abdülhamit'in şahsi çabalarının önemi büyüktür. Onun döneminde sadece Fransa'dan sekiz önemli bilim insanı getirilmesiyle Osmanlı-Türk mikrobiyolojisi büyük bir değişim yaşamıştır. II. Abdülhamit'in, Pasteur Enstitüsüne eğitim amacıyla gönderdiği öğrenciler gerek bilimsel gerekse kurumsal olarak birçok ilke imza atmışlardır. Bu dönemde yetişen doktorlar ve açılan kurumlar II. Meşrutiyet Dönemi'nde de yenileşmenin devamını sağlamıştır. Bu sayede II. Meşrutiyet Dönemi'nde Fransa'ya önceki dönemin üç katı kadar öğrencinin gönderilmesi sağlanmıştır. Yaşanan yönetim değişikliğine rağmen İttihat ve Terakki yönetimi bu alandaki yenileşme çabalarına destek

⁹³ "Osman Şerafeddin Çelik", *Oktay Aras Kitaplığı*, <http://www.oktayaras.com/osman-serafeddin-celik/tr/29475> (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2023).

⁹⁴ İhsanoğlu ve diğerleri, *age.*, s. 942.

⁹⁵ Unat, *age.*, s. 26.

⁹⁶ *BOA*, DH. İD. 176.32.4. H. 9 Safer 1332 (7 Ocak 1914).

⁹⁷ *BOA*. BEO. 4721.354052 (6 Safer 1341) (28 Eylül 1922). İhsanoğlu eserinde Şerafeddin Bey'in bu göreve 1923 yılında getirildiğini belirtmektedir. Fakat belgede verilen Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi takvime göre çevirisi 1922'dir. Bk. İhsanoğlu ve diğerleri, Cilt II, s. 942.

⁹⁸ Unat, *age.*, s. 27.

vermiş ve bunu daha da geliştirmiştir. II. Abdülhamit Dönemi'nden itibaren oluşan bilgi birikimi ve kurumsal zihniyet, II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Dönemlerinde yaşanan savaflara rağmen korunarak Cumhuriyetin ilanından sonra da Ankara'ya taşınmış ve Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi'nin açılmasını sağlamıştır. Yabancı uzmanlar, bilimsel ve insani amaçlarla ciddi çalışmalar gerçekleştirmişlerse de Osmanlı ve Türk doktorlarının bazı önemli buluşlarını kendilerine mâl etmişlerdir. Fransız uzmanlar, Fransa'nın bölgedeki imajını korumak kaygısını da gütmüşlerdir.

Osmanlı'da Bakteriyoloji Laboratuvarları ilk olarak II. Abdülhamit Dönemi'nde İstanbul'da açılmıştır. Yurt dışı eğitilmiş kadroların çalışmaları sonucunda İzmir, Sivas, Erzincan, Ankara ve Mekke, Basra, San'a, Bağdat, Şam ve Kudüs'te aşı merkezleri açılmıştır. Bu durum, Osmanlı'nın bu konuya verdiği önemi gösterdiği gibi bu kurumları ayakta tutabilecek kadroların da oluştuğunu göstermektedir. Osmanlı doktorlarının II. Abdülhamit Döneminde ciddi gayretlerle elde ettikleri yeni bulgular, maalesef diplomasinin gölgesinde kalarak yabancı uzmanlara mâl edilmek istendiğini belirtmiştik. Bahsi geçen merkezlerde modern laboratuvarların kurulmasında da Türk doktorların çabalarının yine göz ardı edildiğini görmekteyiz. Nitekim Dr. Nicolle ile Osmanlı bakteriyologlarının tartışması sonucu ortaya çıkan diplomatik kriz, Fransa'nın bu alandaki bilimsel hâkimiyet imajının korunmasına yönelik sonuçlanmıştır. Lakin Osmanlı, sınırları içerisinde sıklıkla baş gösteren salgın hastalıklar ve sayıları çok az olan bakteriyologlar nedeniyle yabancı uzmanların desteğini almak mecburiyetindeydi. Devletin bu uzmanların istihdamı noktasında cömert davranması ve onlara geniş yetkiler vermesi, Osmanlı'nın Avrupa ile bilimsel alışverişinin kesilmemesi adına önemliydi. Ayrıca bu adımların, devletin dünyadaki ve ülke sınırlarındaki itibarını korumak için de atılmış olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı'da modern bakteriyolojinin popüler isimleri arasında yer alan bu doktorlar, dönemin gazetelerinde ve mecmualarında buldukları aşı ve serumlar hakkında bilgiler vermişler, kendi bulgularını açıklamışlar ve toplum sağlığı konusunda halkın bilinçlenmesine yönelik yazılar kaleme almışlardır.

Osmanlı doktorlarının mikrobiyoloji alanında gösterdikleri çabalar, Osmanlı'nın ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi başına yetebilecek seviyeye gelmesinde etkili olmuştur. Batılı ülkelerin gelişmemiş ülkeler üzerindeki bilimsel tahakkümü göz önüne alındığında gerek serum gerekse aşı üretiminde birçok Doğulu ülke halen Batı'ya bağımlı haldedir. Günümüzde de bu durumun pek değişmediğini, Batılı ülkelerin geçmişten gelen bilimsel sömürgecilik anlayışını hala benimsediklerini ve birçok ülkenin kendilerine bağımlı kalmasına yönelik politikalarına devam ettiklerini görmekteyiz. Osmanlı'nın son dönemlerinde açılan modern laboratuvarlar ve yetişen modern mikrobiyologların ciddi çabaları, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin, Batı'ya uzun süre

bağımlı kalmamasında ve kendine yetebilen ülke konumuna gelmesinde etkili olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumburbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Askerî (İ. AS.)

94. 32. (H. 11.10.1327)

Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO.)

1414. 105983-4. (8 Aralık 1899),

4443. 333197. (H. 10.02.1335) (6 Aralık 1916),

594 – 269539. 20.06. 1327. (9 Temmuz 1909),

3594-269539. 20.06. 1327. (9 Temmuz 1909),

4721-354052. (6 Safer 1341) (28 Eylül 1922),

3897-292234. H-25-05-1329. (24 Mayıs 1911).

Dâhiliye (İ. DH.)

989. 78144.,

989. 078144. 1. 1.,

991. 78260. 1. 1.,

İdare (DH. İD.)

176. 32. 4. H. 9 Safer 1332 (7 Ocak 1914).

Maarif Mektubî (MF. MKT.)

103. 59. 1. H. 13.03.1306. (17 Kasım 1888),

739/37. 07.07.1321 (29 Eylül 1903).

Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM)

562. 26. 5. H. 25.04.1311. (5 Kasım 1893).

Mektubi Kalemi (DH. MKT.)

1512. 115. H. 06.10.1305. (16 Haziran 1888),

1644. 38. 1. H. 02. 12. 1306. (30 Temmuz 1889),

123. 9. (H. 27. 03. 1311).

Tahrirat (HR. TH)

67. 63. 1. 1.

Taltifat (İ..TAL.)

300. 21. (H. 01-01-1321).

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.)

25. 1. 1. 2., 103.96., (H. 26. 02. 1312), 20. 20. 1. 1.

T.C. Cumburbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivleri (BCA)

180.09.0.0.9./9.54.24. (15.11.1927)

Kitap ve Makaleler

ATA Galip (1930) *Pasteur*, Devlet Matbaası, İstanbul.

BİLLMANN Franck (2012) Tıp ve cerrahide öncü: Charles Sédillot (1804-1883)", *Uluslararası Cerrahi Dergisi*, Sayı 10, s. 542-546.

ÇELİK Osman Şerafettin (1924) Cüzamın Bizmutla Tedavisi, *Tedavi Notları (Dirim)*, Cilt 2, Sayı 2, Teşrin Evvel, s. 42-44.

Doktor Şerif Bey (2011), *Erzurum Vilâyeti Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası*, Haz. Murat KÜÇÜKÜGURLU, Serander Yay., Trabzon.

ETKER Şeref (2009) Paul-Louis Simond ve Bakteriyolojihane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 10, Sayı 2, s. 17-22.

GOMES Mota (2021) Kuduz Aşısının Geliştirilmesinde Louis Pasteur ve II. Dom Pedro, *Koruyucu Hekimlik ve Hijyen Dergisi*, Sayı 62, s. 231-236.

HUET Maurice (2000) Konstantinopolis'teki İmparatorluk Bakteriyoloji", *Tıp Bilimleri Tarihi*, Yıl 34, Sayı 3, s. 289-294.

HUET Maurice (2000) L'Institut Impérial de Bactériologie de Constantinople, *Histoire des Sciences médicales*, Cilt 34, Sayı 3, s. 289-294.

KÂHYA Esin - ERDEMİR Ayşegül D. (2000) *Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

KARACAOĞLU Emre(2013) *Hüseyin Remzi Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey'in Mikrob Adlı Yapıtı ve Türk Tıp Bilimine Katkıları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KARCI Erol (2020) Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa Ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 49, s. 399-417.

MACAR Elçin (2013) İstanbul'dan Ankara'ya: İstanbul Helen Edebiyat Cemiyeti (Sylogos) Kütüphanesi'nin İzinde, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Yıl 12, Sayı 23, s. 139-149.

OPİNEL Annick (2008) Teaching microbiology at the Institut Pasteur: the application of a pedagogical principle (1889e1939), *Research in Microbiology*, Cilt 159, Sayı 1, Ocak-Şubat 2008, s. 36-39.

Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, Haz. Ekmeleddin İHSANOĞLU - Ramazan ŞEŞEN - M. Serdar BEKAR - Gülcan GÜNDÜZ - Veysel BULUT, Cilt 2, İstanbul, 2008.

- ÖZBAY Kemal (1976) *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt II, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- ÖZDİNÇ Ahmet (2019) Türkiye'de basılan ilk tıp tarihi kitabı: Tarih-i Tıbb ve mukaddimesi, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 16, Eylül, s. 530-544.
- SARI Nil - İZGÖER Ahmet Zeki - ERYÜKSEL Ahmet (2020) II. Abdülhamit Döneminde Açılan Telkikhaneler (Aşısı Evleri) ve Çiçek Aşısı Üretimi, *Afyon Ve İstanbul Uluslararası Türk – İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, s. 15-27.
- TAHSİN Elhaç Rıza (1991) *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, Cilt I, Ed. Aykut KAZANCIGİL, Özel Yayınlar, İstanbul.
- UNAT Ekrem Kadri (1970) *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- (1989) *Türk Mikrobiyoloji Tarihinde Önemli Bir Yıl: 1886*, Tıp Tarihi Araştırmaları 3, İstanbul.
- UZLUK Feridun Nafiz (1944) Ord. Prof. Server Kamil Tokgöz, *Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası*, Cilt 4, Sayı 1, s. 5-8.
- YILMAZ Seçil (2015) Bakterilere Yakından Bakmak: Bilim ve Siyaset Arasında Bakteriyolojihane-yi Şahane, *Hayat Sağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13, s. 54-59.
- YÜCEL İdris (2015) An Overview of Religious Medicine in the Near East: Mission Hospitals of the American Board in Asia Minor (1880-1923), *Journal for the Study of Religions and Ideologies (JSRI)*, Yıl 14, Sayı 40, s.47-71.
- (2016) *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Sürelî Yayınlar

(1898) *Sabah*, Sayı 3209, 8 Cemaziyelahir 1316, 24 Ekim.

İnternet Kaynakları

- (Tarihsiz) Osman Şerafettin Çelik, *Oktay Aras Kitaplığı*, <http://www.oktayaras.com/osman-serafettin-celik/tr/29475>. (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2023)
- (Tarihsiz) Our History *Institut Pasteur Internet Sitesi*, <https://www.pasteur.fr/en/institut-pasteur/history> (Erişim Tarihi: 28 Mart 2023).
- (Tarihsiz) “Pasteur Vallery-Radot”, *WNYC İnternet Sitesi*, <https://www.wnyc.org/people/pasteur-vallery-radot/> (Erişim Tarihi: 25 Mart 2023).

(Tarihsiz) *Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti resmî internet adresi*, <https://www.tmc-online.org/index.php?func=Content&ID=2> (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2023).

(Tarihsiz) *Dirim Mecmuası internet tanıtım sayfası* <http://www.dirim.com/Tarihce.html> (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2023).

BAYAZOĞLU Ümit (2020) Heybeliada Sanatoryumunun Hazin Hikâyesi, *İstanbul Dergi*, 26 Kasım, <https://www.istdergi.com/sehir/yasam/heybeliada-sanatoryumunun-hazin-hikayesi>. (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2023).

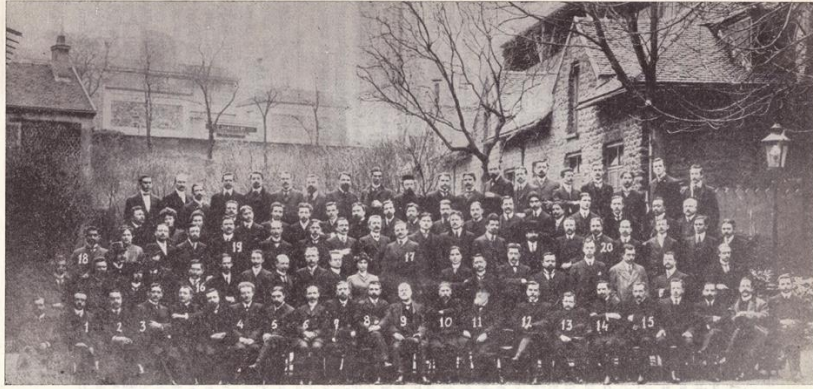
KAPLAN Osman Baran (2019) Organik Kimyanın Kısa Tarihi, *Tübitak Bilim Genç*, 17 Ekim, <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/organik-kimyanin-kisa-tarihi> (Erişim Tarihi: 28 Mart 2023)

Ekler

Fotoğraf 1 - Dr. Zoeros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi ve Baytar Hüseyin Hüsni beylerin Paris'te çekilmiş fotoğrafı.⁹⁹

Fotoğraf 2 - Paris Pasteur Enstitüsünün 1909-1910 yılları arasında mikrobiyoloji kurslarına katılanlar:¹⁰⁰

1- Dr. Edhem Vasfı. 2- Dr. Server Kamil. 3- Dr. Rıza Arif. 4- Dr. Pettit. 5- Dr. Legroux. 6- Dr. Dujardin-Beaumetz. 7- Prof. Mesnil. 8- Prof. Borrel. 9- Prof. Laveran. 10- Prof. Roux. 11- Prof. Metchnikoff. 12- Dr. Marchoux. 13- Dr. Pinoy. 14- Dr. G. Yannoudis. 15- Dr. Arif Ata. 16- Dr. Osman Şerafeddin. 17- Dr. F. Recep. 18- Veteriner Takvor Kevorkian. 19- Dr. Mehmet. 20- Dr. Salahaddin.

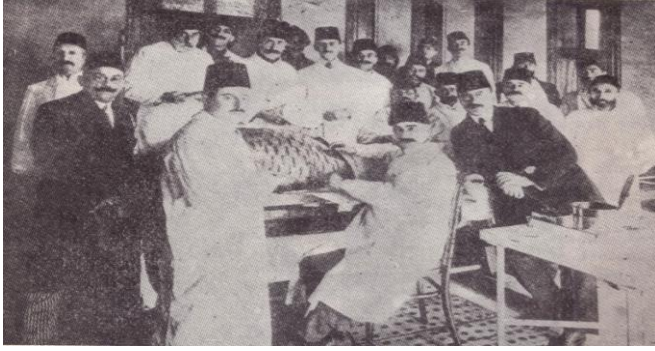
---

⁹⁹ Unat, *age.*, s. 6.

¹⁰⁰ Unat, *age.*, s. 127.

Fotoğraf 3 - Server Kamil (Tokgöz)'ün 1913 yılında Mekteb-i Tıbbiyeyi bitiren hekimlerle ve iki hademe ile çekilmiş fotoğrafı. ¹⁰¹

Fotoğraf 4 - Telkihhanede çiçek aşısı elde etmek için aşılanmış manda üzerinde çalışma yapan doktorlar. Önde bir kolu masaya dayalı şekilde fesli ve gömlekleli olan kişi Dr. Şerafeddin Mustafa (Kam) ve sandalyede oturan Müdür Dr. Kemal Muhtar (Özden) beyler. ¹⁰²

Fotoğraf 5 - Dr. Osman Şerafeddin (Çelik) Bey. ¹⁰³

¹⁰¹ Unat, *age.*, s. 87.

¹⁰² Unat, *age.*, s. 28.

¹⁰³ Unat, *age.*, s. 118.